

TÜRÜK

Uluslararası Dil, Edebiyat
ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi

2017, Yıl:5, Sayı:11

Geliş Tarihi: 25.10.2017

Kabul Tarihi:16.11.2017

Sayfa: 26-67

ISSN: 2147-8872

MESNEVÎ ŞÂRİHİ BİR ANKARA VALİSİ: ÂBİDİN PAŞA’NIN TASAVVUFÎ DÜŞÜNCELERİ

İsa Çelik*
Biol Yıldırım**

ÖZET

1843-1909 yılları arasında yaşayan Âbidin Paşa, İstanbul Borsa komiserliği; Adana, Sivas, Ankara, Selanik, ve Bahr-i Sefid Velâyeti (Akdeniz adaları)’ndaki valilik görevlerinin yanı sıra, Hariciye Nazırlığı da yapmıştır. Arapça, Farsça, Arnavutça, Fransızca ve Yunanca dillerine vakıf bir devlet adamıdır. XIX. asır Türk âlim ve mutasavvıflarından olan Âbidin Paşa, ilme, tasavvufa ve edebiyata yatkınlığı sebebiyle, ikisi tercüme ve şerh olmak üzere yedi eser kaleme almıştır.

Âbidin Paşa’nın şeyhi kaynaklarda hayatı ile ilgili bilgi bulamadığımız Halvetiyye Tarikatı şeyhlerinden Merkez Efendi dergâhı post-nişini Nureddin Efendi’dir.

Bu çalışmamızda Âbidin Paşa’nın en önemli eseri olan ve Mevlanâ’nın mesnevîsinin birinci cildini altı cilt olarak tercüme ve şerh ettiği “*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerif*” adlı eserini ve tasavvufî düşüncelerini incelemeyi amaçladık.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Tarikat, Halvetiyye, Âbidin Paşa, *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerif*.

AN ANKARA GOVERNOR COMMENTATOR OF MATHNAWI: MYSTIC THOUGHTS OF ÂBİDİN PASHA’ (1259/1843-1324/1906)

ABSTRACT

Abidin Pasha, who lived between 1843 and 1906, has been Minister of Foreign Affairs and the commissioner of Istanbul Stockexchange besides

*Prof. Dr. Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Bölümü Ana Bilim Dalı Başkanı, orcid.org/0000-0003-0051-1807 isacelik@hotmail.com

**Yrd. Doç. Dr. Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Bölümü Ana Bilim Dalı, biolyildirim97@hotmail.com

working as the major of Adana, Sivas, Ankara, Selanik and Bahr-i Sefid. He has a statesman who knew Arabic, Persian, Albanian, French and Greek.

Abidin Pasha, the Turkish scholar and mystic philosopher lived in 19th century, wrote seven books two of which are translation and commentary, due to having scientific, mysticism and literary talent.

Abidin Pasha's sheikh is Nureddin Effendi who is a sheikh (head) of Khalwatiyya Tariqa. In fact we could not find anything about his life in sources.

In our study, we attempted to investigate Abidin Pasha's most important work The Translation and Commentary of Sacred Poems (*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*) that he translated and commented on the first volume of Mevlana's Sacred Poems (Mathnawi) and focused on his mystic thoughts.

Keywords: Mysticism, Sect, Halvetiyye, Âbidin Paşa, *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*.

Giriş: Âbidin Paşa'nın Hayatı Şahsiyeti ve Eserleri

İslâm medeniyetinin kurulmasında önemli bir yeri olan tasavvuf ekolünün ortaya çıkışı bir nüve ve öz olarak asr-ı saadete kadar gider. Bilindiği üzere Cibril hadîs-i şerifinde Peygamber Efendimiz üç önemli kavrama işaret etmiştir. Bunlar İslâm, iman ve ihsan kavramlarıdır. Asr-ı saadetten sonra iman kavramını izah etmek için itikâdî mezhepler, ibâdet ve muâmelata dair hükümler vaz etmek üzere fikhî mezhepler, Peygamber Efendimiz'in "*Sen Allah'ı göremesen de Allah'ın seni gördüğü şuuruyla hareket etmelidir*" şeklinde tarif ettiği ihsân kavramını izah etmek için de daha sonraki dönemlerde tarikatlar şeklinde teşkilatlanmış tasavvuf ekolleri ortaya çıkmıştır. Bin yıldır kültürümüzü mayalaya gelen bu irfânî geleneğin ana gayesi "inanç, ibâdet, güzel ahlak" katmanlarını müminlerde gerçekleştirerek kâmil insan yetiştirmektir. Bu üç boyutlu anlayışın etkin olduğu geçmiş dönemlerde âlimlerimiz medrese-tekke bütünlüğü içinde gelişen İslâm külliyesinde küllî bir bakış açısı ile yetişmişlerdir. Bu üç boyutun bugün kayıp halkası olan tasavvufî düşünce ve irfânî geleneğin etkinliği, Horasan erenleri tarafından temelleri atılan Osmanlı toplumunda zirveye çıkmıştır.

Tasavvuf düşüncesi modern dönemde kurumsal yapısını kaybetmesine rağmen kendi iç dinamiklerinden aldığı güçle yaşamaya devam etmiş, Abdülhakim Arvasî, Abdülaziz Bekkine, Mehmed Zahid Kotku önemli şahsiyetler yetiştirmiştir. Bu şahsiyetler ise Nurettin Topçu, Necip Fazıl Kısakürek aydınlara etki ederek toplumda önemli etkiler oluşturmuşlardır. Bugün râbîta tefekkür, nazar, tevessül, şefaât, keşf ve ilham gibi tasavvufî değerleri şirk, küfür olarak tanımlayan ilkel haricî, vahhabî¹ anlayış Osmanlı coğrafyasının her köşesine petro-dolarlar akıtılarak bünyemize yabancı bir anlayışı aşılarken, bu metafizik değerlerin Batı dünyasında parapsikiyatrik değerleri incelenmektedir. Kuantum fiziği gibi keşiflerle 1960lı yıllardan itibaren klasik pozitivist modern anlayış post-modern döneme evrilmiş iken, bugün ülkemizde ilahiyat alanında bile hala pozitivist bir anlayış hâkimiyetini sürdürmektedir. Bu

¹ Bu anlayış *İşid* vahşetiyle zirveye çıkmıştır.

çıkması şamanın yolu, Oktay Sinanoğlu'nun formüle ettiği "bilim+gönül"², ilim+irfân anlayışına dönmekten geçer.

Âbidin Paşa'nın tasavvufî kişiliği itibariyle ele aldığımız tasavvuf akımı "*Nefsini bilen Rabbini bilir*"³ sırrından behredâr olarak insanın iç aydınlanmasını sağlamayı amaç edinir. Seyr ü sülûk olarak ifade ettiğimiz manevî bir yol haritasıdır. Bu metafizik süreci en özlü bir şekilde Yûnus Emre dile getirmiştir:

Şeriat tarikat yoldur varana

*Hakikat marifet andan içeru*⁴

Öyleyse Yûnus'un gösterdiği bu hedef doğrultusunda bütüncül bir bakış açısıyla İslâmî ilimler/disiplinler arasında birlik sağlanmalı üç boyutlu kadim "fıkıh" kavramı yeniden gündeme getirilmeli, mümkünse temel İslâmî bilimler bu üst başlık altında yeniden yapılandırılmalı, medeniyetimiz bu anlayış üzerine yeniden inşâ edilmelidir. Bu kısa girişten sonra asıl konumuza geçebiliriz.

A. Hayatı

İkinci Sultan Abdülhamîd devrinin âlim vezirlerinden olan Âbidin Paşa, Arnavutluk'un ileri gelenlerinden Prevezeli Ahmet Dino Beyin oğlu olarak 5 Rebîü'l-evvel 1259/1843 tarihinde Preveze şehrinde doğmuştur.⁵ Annesi Arnavutluk'ta Çapar ailesinden olup, ismi gibi zatı dahi Sâliha bir kadındır. 1304 tarihinde yazılan Âbidin Paşa'nın tercüme-i halinde Paşa'nın annesi için "Preveze kasabasında vefat etmiştir" kaydı bulunmaktadır.⁶ Paşa'nın asıl adı Âbidin'dir. *Konsolid Hava Oyunları İstikrâzât*,⁷ isimli eserinde adı Âbidin Bey olarak geçmektedir. Ailesi "Dino" olarak, kendisi ise Âbidin Paşa olarak şöhret bulmuştur.⁸

Parlak bir tahsil hayatı olan Âbidin Paşa, yedi yaşında Rumca okumaya başlar. Dokuz yaşında bir yandan evdeki hususî hocasından ders alır. Öte yandan Preveze'de Kaleiçi Mektebine devam eder. Çok hevesli olması sebebiyle Arapça ve Farsca'da ihtisas sahibi olur.

²Bkz., <https://www.youtube.com/watch?v=bbwwldvce58>; <https://www.youtube.com/watch?v=uszaryedf4w> Erişim Tarihi: 17.06.2017.

³ İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs ammâ 'šteherâ mine'l-Ehâdîsi alâ Elsineti'n-Nâs*, 4. bs., el-Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1405, II, 262.

⁴ Şeriat- tarikat bütünlüğü açısından bkz., Ahmet Ögke, Türk Tasavvuf Düşüncesinde Şeriat, Tarikat, Hakikat, Mârifet Kavramları ve Marmaravî'de "Dört Kapı-Kırk Makam" Anlayışının İzleri, <http://www.hbvdergisi.gazi.edu.tr/index.php/TKHBVD/article/viewFile/417/409>, Erişim tarihi:17.11.2017; ss.1-11; Mustafa Tatcı, "Ahmed Yesevî, Hacı Bektaş-ı Velî ve Yûnus Emre'de Dört Kapı-Kırk Makam", *Yesevilik Bilgisi*, Ankara, 1998, ss. 240-241; İsmail Bilgili, "Hoca Ahmed Yesevî'nin "Divan-ı Hikmet" Adlı Eserine Fikhî Açıdan Bakış", II. Uluslararası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu, Ankara, 28-30 Nisan 2016; "Necâtü'l-Ğâfilin" Şerhi Şifâü'l-Mü'minin'e Farklı Bir Bakış", I. Uluslararası Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhanevî Sempozyumu, Gümüşhane, 03-05/10/2013; Hoca Ahmed Yesevî'nin Hikmetleri Bağlamında Zâhir-Bâtın Fıkhı, Şeriat-Tarikat Bütünlüğü, II. Uluslararası Dini Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumu 19-21 Mayıs 2016 Saraybosna-Konya 2016, c.II, ss. 293-210; Konyalı Şeyhzâde Ahmet Ziya Efendi, Hayatı, Şiirleri ve İcâzetleri, 1. bs, Dizgi Ofset Matbaacılık, Konya 2017, s. 11-17.

⁵ Âbidin Paşa, *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*, c. I-VI, Mahmud Bey Matb., İstanbul 1324/1906, I, 4; a.mlf., *Saadet-i Dünya*, Rodos 1312/1894, s.153-154; M. Orhan Bayrak, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978)*, İstanbul 1979, s.89; Nuri Şimşekler, "Devlet Adamı ve Mesnevî Şârihi Âbidin Paşa Hayatı İdareciliği Eserleri," (*SÜFEFD*), Sayı: 9-10, 1994-1995, Konya-1995, s.117, ss.117-126).

⁶ Âbidin Paşa, *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*, I, 6.

⁷ M. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, I-V, İstanbul 1971-1977, II, 915.

⁸ İsa Çelik, Âbidin Paşa'nın Mesnevî Şerhi ve Tasavvufî Düşünceleri, Vefa Yay., İstanbul 2007, 26.

Medrese ilimleri tahsili babında sarf, nahiv, mantık; Farsça'dan *Gülistan* ve Hafız-ı Şirazî'nin *Dîvân*'na kadar okur. Daha sonra da *Mesnevî* ile uğraşır. Hesap, Coğrafya, Kozmoğrafya gibi ilimlerle beraber Yunanca eserler de okur ve Fransızca ders almaya başlar. 1863'te İstanbul'a gelir. 1866 yılında 250 kuruş maaşla; Arnavut soyundan olanların Saray Muhafızlığı hizmetlerine tercihi olarak alınmaları sebebiyle Silahşorluk⁹ hizmeti ile saraya alınır. Bu sırada Keçeci-zâde Fuat Paşa'nın emir ve himayesiyle Fransızca'sını ilerletmesi için üç yıl kadar Fransız mektebine gönderilir.

Âbidin Paşa, İstanbul'da yirmi iki ay silahşörlük hizmetini sürdürdükten sonra¹⁰ sırasıyla; Preveze mutasarrıfı¹¹ muavinliği¹², merkez kaymakamlığı ve mutasarrıf vekilliği görevlerinde bulunur. Daha sonra İstanbul'a dönen Âbidin Paşa Aydın ili maiyetine verilmiş 1872 yılında ise İzmir Hukuk Temyiz Meclisi ikinci reisliğine ve yeni kurulmuş olan Hukuk Komisyonu başkanlığına tayin edilmiştir. Bu komisyonun kısa bir müddet sonra ilga edilmesi üzerine Sofya¹³ mutasarrıflığına tayin edildiyse de oraya gidemeden Erbaa,¹⁴ Tekfur dağı¹⁵ ve Varna¹⁶ mutasarrıflıklarıyla görevlendirilir.¹⁷

Bir süre sonra 1873 yılında İstanbul Borsa komiserliği görevine getirilir. Haydar Kazgan'ın ifadesine göre, Âbidin Paşa ilk resmi borsa komiseridir. 1854 başlarında Galata'da Havyar Han'ında kurulan yarı resmi borsa, kısa zamanda gelişmesine rağmen ilk resmi borsa komiseri olan Âbidin Paşa'nın yazdığı "*Konsolid Hava Oyunları İstikrâzât*" adlı kitapçıkta belirttiği gibi, özellikle Müslüman Türklerin borsa oyunlarında büyük zarara uğramaları ve aldatılmaları karşısında, devlet bu işi kendi kontrolü altına almıştır.¹⁸

Beş yıl birkaç ay süren bu görevi sırasında Bâb-ı âlî'de kurulan değişik komisyonlarda görev alır. II. Abdülhamîd'in emriyle iki dereceli mebus seçimleriyle ilgili nizamname taslağını hazırlar.¹⁹ Osmanlı-Rus harbi sırasında borsa komiserliği görevine ek olarak Yanya'da kurulan Sevkiyyât-ı Askeriyye Komisyonu başkanlığına tayin edilir. Ayrıca Yenişehir mutasarrıflığı da uhdesine verilir. Ek olarak Doğu ıslahât hareketleri için Diyarbakır'a gönderilir.²⁰ Daha sonra Rumeli beylerbeyi unvanıyla Sivas komiserliği ile Sivas

⁹ Silahşor: Silah kullanımında mahir olan adam. (Ali Seydî, *Resimli Kâmûs-i Osmânî*, I-II, Matbaa ve Kütüphane-i Cihan, İstanbul 1330/1912, I, 558.) (Padişah'ın maiyyetinde muhafız olarak kullanılanlara verilen addır. 1908 inkılabından sonra kaldırılmıştır. (Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 226.)

¹⁰ Orhun, Hayri ve Diğerleri, *Meşhur Valiler*, İçişleri Bakanlığı Merkez Valileri Bürosu Yay., Ankara 1969. *Meşhur Valiler*, s.28.

¹¹ Kaza ile vilâyet arasında idarî bir teşekkül olan Sancak (Liva)'ın başında bulunan memura verilen isimdir. (Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, 2. bs., MEB., İstanbul 1971, II, 586.

¹² Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 4.

¹³ Bulgaristan'da bir idarî bölgedir. Balkan yarımadasının başlıca ticaret ve endüstri şehirlerinden birisidir. (Sami Öngör, *Coğrafya Sözlüğü*, MEB., İstanbul 1961, s.787.)

¹⁴ Sivas vilâyetinin Tokat sancağında bir kaza olup, mezkur livanın kuzey batısındadır. (Samî, a.g.e., II, 821; Öngör, *Coğrafya Sözlüğü*, s.246.)

¹⁵ Edirne vilâyetini oluşturan altı sancaktan biri olup, Marmara denizinin kuzey-batı cihetindeki açık bir körfezin etrafında bulunan, doğuda Çatalca sancağı, kuzeyinde Kırk Kilise, kuzeybatısında Edirne, güney-batısında ise Gelibolu sancağı ile sınırları bulunmaktadır. (Samî, a.g.e., III, 1662.)

¹⁶ Bulgaristan'ın doğu cihetinde ve Karadeniz'in batı sahillerinde bir koy içindeki sancak merkezi. (Samî, a.g.e., VI, 4657; Sami Öngör, *Coğrafya Sözlüğü*, s.879.

¹⁷ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 4.

¹⁸ Haydar Kazgan, "Galata Borsası", *DBİA*, I-VIII, İstanbul 1993-1995, III, 356.

¹⁹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 4.

²⁰ Âbidin Paşa, a.g.e., I, 5.

valiliğine, altı ay sonra da Selânik²¹ valiliğine tayin edilir.²² Paşa Selânik valisi iken Sultan Abdülhamit tarafından İstanbul'a çağrılarak 1881 yılında kendisine Vezirlik ve Sadrâzamlık verilir. Heniz otuz sekiz yaşındadır. O anda Padişahın huzurunda bulunan Şeyhülislâm, Paşanın çok genç olmasından dolayı ilk etapta nâzır olmasının daha münasip olacağını dile getirir. Böylelikle Kadri Paşa kabinesinin Hariciyye Nâzırı olur.²³ Üç ay üç gün görev yaptığı²⁴ bu önemli vazifeden, Kadri Paşa ve bazı şahsiyetlerin azledilmesi sırasında alınır.²⁵ Akabinde Mecîdî nişanı ile taltif edilerek Adana valiliğine atanır.²⁶

Paşa burada çok önemli ve o günler için yeni sayılabilecek hizmetlere imza atar: Seyhan kenarındaki Askerî İdadî olarak yapılan Adana İdadîsi (şimdiki Kız Lisesi) Adana Valisi Âbidin Paşa'nın himmeti ve halkın gayretiyle yapılarak 1888 yılında hizmete açılmıştır. Dar sokakları genişletir ve 1882 yılında Saat kulesini yaptırır. Adana'ya ilk çalar saat Âbidin Paşa'nın çabasıyla girer. Bugün de Adana'da kullanımda olan Âbidin Paşa caddesini, kendi adıyla hizmete açar. Âbidin Paşa ovadaki bataklıkları kurutur ve tarımda makineleşmeyi sağlar. Bu bağlamda 1881 senesinde çifte kazanlar/buharlı nadas makinaları onun teşvikleriyle Menâfi' Sandığı tarafından getirilerek çiftçinin hizmetine sunulur.²⁷

Dört yıl dokuz ay bu görevde kalan Âbidin Paşa tekrar Sivas valiliğine (1884)²⁸ ve bir sene sonra da 25 Haziran 1302 de²⁹ yedi sene yedi ay görev yapacağı Ankara valiliğine tayin edilir.³⁰ Ankara ile ilgili önemli bir kaynakta "Ankara Belediye Başkanları" başlığı ile ilk olarak Âbidin Paşa'ya yer verilmiş ve 1886-1891 tarihleri arası görev yaptığı belirtilmiştir.³¹ Hâlbuki Paşa belediye başkanlığı yapmamış valilik yapmıştır. Belki de şehrin altyapısına yaptığı hizmetlerden dolayı bu şekilde algılanmıştır. Ankara'ya tayin olunan valilerin en uzun ömürlüsü olan Âbidin Paşa, sekiz yıl Ankara'ya hizmet eder.³² Özellikle su³³ ve ulaşım,

²¹ Osmanlı Devletinin Rumeli'deki önemli vilâyetlerinden birisidir. Doğuda Edirne, kuzeyde Bulgaristan ve Kosova vilâyeti, batıda Manastır vilâyeti ile sınırları bulunmaktadır. Yunanistan'ın ikinci kalabalık şehridir. (Samî, a.g.e., IV, 2592; Öngör, *Coğrafya Sözlüğü*, s.764.)

²² Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 5. Âbidin Paşa'nın torunu tanınmış muharrirlerden Suphi Nuri, Âbidin Paşa ile ilgili şunları nakletmektedir: Annemin babası Âbidin Paşa, Selânik valisi iken Sultan Abdülhamit tarafından İstanbul'a çağrılarak 1881 yılında kendisine Vezirlik ve Sadrâzamlık verilmiştir. 38 yaşında Sadrâzam olmak büyük bir talihti. Padişahın huzurunda Âbidin Paşa ile birlikte bulunan Şeyhülislâm, bu teveccüh karşısında Padişaha karşı şöyle itiraz etmiştir: Padişahım, Âbidin Paşa, vakıa pek muteber bir zattır. Fakat henüz pek gençtir. Diğer Vükelâ'nın hepsi kendisinden yaşıdır. Müsaade buyurunuz Nâzır olsun. Birkaç sene sonra elbet sayenizde Sadrâzamlık sırası da gelir demiştir. İşte böylece Büyükbabam birkaç dakika Padişah huzurunda Sadrâzam olduktan sonra hemen kurulan Kadri Paşa kabinesinin Hariciyye Nâzırı olur. (Orhun, Hayri ve Diğerleri, *Meşhur Valiler*, s.31; Taha Toros, "Âbidin Dino", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 121, Ocak-1994, s.30; Şimşekler, "Devlet Adamı ve Mesnevî Şârihi Âbidin Paşa Hayatı İdareciliği Eserleri," s.119.)

²³ Orhun ve Diğerleri, *Meşhur Valiler*, s.31; Toros, "Âbidin Dino", ss.28-34.

²⁴ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 5; Bayrak, a.g.e., s.89; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar Türkiye (1074-1990)*, I-V, İstanbul 1996, II, 1033.

²⁵ *Sâlnâme-i Nezâret-i Hariciyye 3. Sâlnâme*, s.171-172, İstanbul 1318.

²⁶ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 5; *Cumhuriyetin 50. yılında Adana 1973 İl Yıllığı*, s.441.

²⁷ Çelik, Âbidin Paşa'nın Mesnevî Şerhi ve Tasavvufi Düşünceleri, s.29.

²⁸ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 5; *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Sivas*, Ankara 1998, s.226.

²⁹ Avram, Galanti, *Ankara Tarihi*, Tan Matb., İstanbul 1950.

s.74; Şeref Erdoğan, *Ankaram*, Ankara 1965, s.120; *1967 Ankara İl Yıllığı*, s.10.

³⁰ Âbidin Paşa, *Sâadet-i Dünya*, s.158-159; Bayrak, a.g.e., s.89; Şeref Erdoğan, Âbidin Paşa için şunları söylemektedir: (Şeref Erdoğan, *Ankara'nın Tarihi Semt İsimleri ve Öyküleri*, Ankara 1999, s.19-20)

³¹ *İl İl Büyük Türkiye Ansiklopedisi*, I, 143.

³² Erdoğan, *Ankara'nın Tarihi Semt İsimleri ve Öyküleri*, s.19-20.

³³ Su diye yanıp tutuşan Ankara'ya tâ Elmadağı'ndan su getirir. Ankara'nın doruğu At Pazarına büyük bir merasimle su akıtır. Şehrin muhtelif semtlerine çeşmeler yaptırır. (Şeref Erdoğan, *Ankara'nın Tarihi Semt İsimleri ve Öyküleri*, Ankara

sağlık ve eğitim³⁴ konularında şehre önemli altyapı hizmetlerinde bulunur. Bu çalışmalara halk gönüllü olarak katılır.³⁵ Adeta modern Ankara'nın temellerini atar.³⁶ Bıraktığı kalıcı eserlerle³⁷ ismini Ankara tarihine yazdırır.

Bu zorlu görevlerden yılmayan Âbidin Paşa son olarak Cezâyir-i Bahr-i Sefid³⁸ (Akdeniz Adaları) valiliği yapar.³⁹ Buradan emekli olunca İstanbul'a döner; ancak ardından Yemen ıslahâtı için kurulan komisyona tayin edilir.⁴⁰ Bu son görevinde bulunduğu sıralarda II. Abdülhamîd'e yazdığı 12 Kasım 1895 tarihli bir mektuptan sürekli yükselerek geldiği Hariciye Nâzırlığı'ndan valiliğe dönmesi ve devamında merkezden uzak bir yere vali olarak tayin edilmesinin kendisini son derece üzdüğü anlaşılmaktadır.⁴¹ Gül Hanımla evlenen Âbidin Paşa'nın ikisi oğlan ikisi kız olmak üzere dört çocuğu olur.⁴²

Âbidin Paşa, 15 Rebîü'l-evvel 1324/9 Mayıs 1906 günü Yıldız sarayında, Yemen işlerini ıslahla ilgili komisyonda yapılan görüşmeler sırasında ansızın kalp krizinden vefat eder.⁴³ Fatih Türbesi avlusuna defnedilir.⁴⁴

a. İlmî, Edebî ve Tasavvufî Şahsiyeti

Devlet adamlığının yanı sıra, bir âlim ve edip olarak da nitelendirilmiş olan müellif,⁴⁵ yoğun devlet işlerinden fırsat bularak faydalı eserler vermeyi başarmış bir zattır. İstanbul Merkez Efendi dergâhı post-nişini Nureddîn Efendi'ye intisâp ederek ilim ve irfanını bu

1999. s.19-20.) Kayaş vadisinde ve Üreğil köyü civarında bulunan kaynak suyu tesisat döşenerek şehrin Cebeci ve alt kısımlarına akıtılmıştır. (Galanti, *Ankara Tarihi*, s.125; Erdoğan, *Ankara'nın Tarihi Semt İsimleri ve Öyküleri*, s.145-146.) Bu sudan Hacı Bayram-ı Veli haziresinde bir havuz inşa edildiği gibi şehrin muhtelif bölgelerine de su verilmiştir. Ankara Hükûmet merkezi oluncaya kadar bu iptidai su teşkilatından faydalanmıştır. (Galanti, *Ankara Tarihi*, s.126; Erdoğan, *Ankara'nın Tarihi Semt İsimleri ve Öyküleri*, s.145-146.)

³⁴ Yine Ankara'ya demiryolu ulaşmadan bazı alt yapı tesislerini ve karayolu ağını tamamlamıştır. Bunun için Vilâyet Gazetesinde örneği görüldüğü üzere, sık sık iâne kampanyası açarak ve halkı angaryaya koşarak il dâhilinde 800 mili aşan bir şose yol ağı kurmuş, demiryolunun Ankara'ya ulaşacağı yıl acele olarak 200 mil yolu daha tamamlamıştır. Hizmetler hanesine Gureba Hastahanesi, Rüştüye, Ankara Sultanisi, Hamidiye Sanayi Mektebi, askerî kışlalar, gerekli depoları inşa etmiştir. (İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadî ve Sosyal Değişme Makaleler I*, Ankara 2000, s.114, 118.)

³⁵ Ortaylı, a.g.e., s.245.

³⁶ Ortaylı, a.g.e., s.118.

³⁷ Oldukça zevk ve irfan sahibi bir zât olan Âbidin Paşa, bugün hâlâ ismi ile anılan semtte, köşkünü yaptırmadan önce, Ankara'nın muhtelif semtlerine bir koyun etinden astırmış ve en geç bu sırtlara astırdığı et kokmuş ve köşkünü bu güzel ve hâkim tepeye yaptırmıştır. Ankaralılar onun bu köşkünü yıllardır muhafaza etmiş olup, bugün hâlâ ayakta. (Erdoğan, *Ankara'nın Tarihi Semt İsimleri ve Öyküleri*, s.145-146.) Bu mahallenin ana caddesi "Âbidin Paşa Caddesi" olarak isimlendirilmiştir. Bu mahallede bulunan çeşitli okullar da Âbidin Paşa'nın adıyla anılmaktadır. (Nuri Şimşekler, "Âbidin Paşa ve Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf I. Cilt", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜSBE.), Konya 1992, s.10.)

³⁸ Ege Denizinde Osmanlı Devletine bağlı vilâyetlerden birisidir. Mezkur adadaki küçük ve iskan edilmeyen adalar hesap edilmediğinde 5 büyük 19 küçük olmak üzere, toplam 24 ada bulunmaktadır. Bu gün bu adaların çoğu Yunanistan'a geçmiştir. (Samî, a.g.e., III, 1794; Öngör, *Coğrafya Sözlüğü*, s.152.)

³⁹ Heyet, *Türkiye Ansiklopedisi*, I, 38; İskender Pala, "Âbidin Paşa", *DİA*, İstanbul 1988, I, 310.

⁴⁰ *Türkiye Ansiklopedisi*, I, 38; Pala, "Âbidin Paşa", *DİA*, I, 310.

⁴¹ *Meşhur Valiler* isimli eserden alınan bu mektup, Yıldız Evrakı 46 no'da kayıtlı Cezâir-i Bahr-i Sefid muhaberatına ait defterden alındığı ve bugünkü anlaşılır dile çevrildiği belirtilmektedir. (Orhun ve Diğerleri, *Meşhur Valiler*, s.31-32.)

⁴² Toros, "Âbidin Dino", s.30.

⁴³ Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, II, 341; *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, I, 24; Orhun ve Diğerleri, *Meşhur Valiler*, s.30; *Meydan Larousse: Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, I-XIII, İstanbul 1969-1976, I, 42; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*'nde tarihler şu şekilde verilmiştir: 15 Rebiülevvel 1324 Hicrî, 1321 Rûmî, 1906 Miladî. (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s.540.)

⁴⁴ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 4; Pala, "Âbidin Paşa", *DİA*, I, 310; Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, II, 341.

⁴⁵ Gövsa, *Meşhur Adamlar*, I, 18.

kaynaktan almıştır.⁴⁶ Fakat O edip ve tasavvufî şahsiyetinden daha çok Devlet adamlığı ile tanınmıştır. Arapça, Farsça, Arnavutça, Fransızca ve Yunanca⁴⁷ dillerinin edebiyatlarına da vakıf olduğu bilinen Paşa'nın,⁴⁸ yazmış olduğu “*Ber Tarz-ı Nevîn Nahv-ı Arabî*” isimli Arapça Nahiv kitabı bunun şahididir. Âbidin Paşa'nın İtalyanca bildiği de kaydedilmekte⁴⁹ ise de, bu hususu teyit edici her hangi bir bilgiye ulaşamamıştır. Edebî eserleri Paris'te (Sîlogos) tabir edilen ilmî cemiyet tarafından meth ve takdir edilmiştir.⁵⁰ Mahmud Kemal İnal ondan övgüyle bahsetmiş, sadrazamlığa layık olduğunu dile getirmiştir.⁵¹

Namık Kemâl'in mektuplarından birisinde⁵² Başvekilliğe layık gördüklerinin arasında zikrettiği⁵³ Âbidin Paşa, yine Namık Kemâl'in ifadesi ile Kanun-i Esasî'yi hazırlayan “fünûn-i siyasiyyede ihâta-i külliyeleri olan”⁵⁴ dört zât'tan biridir.

Âbidin Paşa'nın yaşadığı dönemde hakkında yazılanlardan anlaşılan şudur: “veliyy-i nimet-i a'zam emirü'l-mü'minîn halîfe-i rûy-i zemin Efendimiz Hazretleri” diye hitap ettiği Padişaha bağlılığı tam, maliye işlerine vukûfu mükemmel, ilim adamlarına saygılı ve Sadrazamlığa layık bir şahsiyettir.

b.Eserleri

Âbidin Paşa, ilme ve edebiyata yatkın bir kişilik olması dolayısıyla, ikisi tercüme ve şerh olmak üzere, yedi eser kaleme almıştır. “*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*” isimli eseri kendisinin ilmî ve edebî özelliklerini aksettirecek niteliktedir. Muhtemelen devlet işlerinden fırsat bulamaması sebebiyle fazla sayıda eser verememiştir.

a “*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*”

Bu eser,⁵⁵ Mevlânâ'nın Mesnevî'sinin ilk cildinin tercüme ve şerhidir. Altı ciltten ibaret olup, kendisinin en önemli ve en büyük eseridir. Son devir mutasavvıf şâirlerinden olan Hüseyin Vassâf (v.1925)'ın Âbidin Paşa'nın *Mesnevî* şerhini beş kıtalık bir manzumeye övmüştür.⁵⁶

⁴⁶ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 5; a.mlf., *Saâdet-i Dünya*, s.159.

⁴⁷ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 4.

⁴⁸ Pala, “Âbidin Paşa”, *DİA*, I, 310.

⁴⁹ *Türkiye Ansiklopedisi*, I, 77.

⁵⁰ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 4-5.

⁵¹ Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, I-IV, 4.bs., MEB., İstanbul 1969, III, 1630-1631.

⁵² Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, II/II, Maarif Basımevi, İstanbul 1956, s.784.

⁵³ Kuntay, a.g.e., II/II, 79.

⁵⁴ Kuntay, a.g.e., II/II, 58.

⁵⁵ Ali Canib, “Ankaravî İsmail Efendi”, *Hayat*, Cilt: I, Sayı: 21, (23 Nisan 1927), Ankara, s.5, ss.3-5.; s.5; İbrahim Alâettin Gövsa, *Meşhur Adamlar*, I-IV, Sedat Simavî Yay., İstanbul 1933-1935, I, 18-19; a.mlf., *Resimli Yeni Lügat ve Ansiklopedi*, I, 19; *Türkiye Ansiklopedisi*, IV, 175; Heyet, *Ansiklopedik Sözlük Dil ve Genel Kültür Ansiklopedisi*, I-III, 1967, I, 15; Kasım Gülek, “Dünya Literatüründe Mevlânâ ve Mesnevî Tercümeleleri” (Konuşma Hülasası), *Mevlânâ ve Yaşama Sevinci*, haz. Fevzi Halıcı, Turizm Derneği, Konya 1978.

s.245; Abdullah Öztemiz Hacıtahiroğlu, *Mesnevî-Mevlânâ Kendi Vezni İle Manzum Tercüme*, Ötüken Yay., İstanbul 1972, s.8, (Hacıtahiroğlu, Âbidin Paşa'nın Mesnevî'nin birinci cildini beş cilt halinde şerh ettiğini söylemektedir. Âbidin Paşa'nın şerhi altı cilt olarak basılmıştır); Mehmet Ali Kırboğa, *Kâmûsu'l- Kütüb ve Mevzuâtı'l-Müellefât*, I-II, Yeni Kitap Basımevi, Konya 1974, I, 265; Amil Çelebioğlu, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul 1998, s.545; VI, 432; Toros, “Âbidin Dino”, s.30; Neclâ Pekolcay, *İslâmî Türk Edebiyatı*, I, İstanbul 1967, s.109; Neclâ Pekolcay bu eserinde zikredilen sayfada şu bilgiyi vermektedir: Âbidin Paşa, *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf* (10 cilt, 1885), Adı geçen eser, 10 cilt değil 6 cilt olarak basılmıştır; Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 4.bs., İFAV. Yay., İstanbul 1994, s.325.

⁵⁶ Mustafa Tatcı, “Son Devir Mevlevîliği İçin Bir Kaynak Hüseyin Vassaf Divanı”, *Bildiriler Uluslararası Mevlânâ Bilgi Şöleni 15-17 Aralık 2000*, Ankara, 2000, s.243-244, ss.231-270, Hüseyin Vassâf, *Divân-ı Vassâf*, Süleymaniye Ktp. Yazma

Eserin Baskıları: Âbidin Paşa, “*Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde*”, Mahmud Bey Matb., İstanbul 1305, 204s; Şerefüddîn Ebu Abdillah Muhammed el-Bûsîrî, “*Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde*”, Mahmud Bey Matb., İstanbul 1324/1906, 168s.⁵⁷

b. “*Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde*”

Müellifimizin bu eseri,⁵⁸ İmam Bûsîrî'nin meşhur *Kasîde-i Bürde*'sinin tercüme ve şerhidir. Bu eser 1307/1890 yılında Mahmud Bey Matbaasında 204 sayfa; 1324 yılında ise Kütüphane-i İrfân tarafından 168 sayfa olarak basılmıştır. Eser bir mukaddime ile başlamakta, “*Kasîde-i Bürde* şârih ve mütercimi Âbidin Paşa'nın bundan önce tabedilen “*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*” adlı eserinde bulunan muhtasar tercüme-i hali” başlığı ile üç sayfa kadar müellifimizin biyografisi verilmektedir. Şerh ederken takip edilen metot ise, *Kasîde-i Bürde*'den alınan beyitler birer birer “tercüme” başlığı ile tercüme edildikten sonra “şerh” başlığı ile beyit beyit şerh edilmiş, şerhten sonra ise “mâna-yı elfâz” başlığı ile de beyitte geçen ve anlaşılması zor olan bazı kelimelerin Türkçe karşılıkları verilmiştir. Eserin tıpkıbasımı ve sadeleştirilmiş metni Ömer Faruk Harman tarafından yayımlanmıştır.⁵⁹

Baskıları: Âbidin Paşa, “*Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde*”, Mahmud Bey Matb., İstanbul 1305, 204s, Şerefüddîn Ebu Abdillah Muhammed el-Bûsîrî, “*Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde*”, Mahmud Bey Matb., İstanbul 1324/1906, 168s.⁶⁰

c. “*Âlem-i İslâmiyeti Müdâfaa*”

“*Âlem-i İslâmiyeti Müdâfaa*” adıyla neşredilen kırk sayfalık bu küçük eser, Mısır'da bir papaz tarafından neşredilen bir risâleye reddiyedir. Hacı Selim Ağa Ktp. 2684 numarada kayıtlı bulunan bu eserin ismi “*Müdâfaa an-Âlemi'l-İslâm*” olarak geçmektedir.⁶¹

Baskıları:

Âbidin Paşa, “*Âlem-i İslâmiyeti Müdâfaa*”, Matbaa-i Tahir Bey, 1315/1897, 40s.

Âbidin Paşa, “*Âlem-i İslâmiyeti Müdâfaa*”, (Hıristiyanlık lehine bir Arapça risâleye reddiyedir.) Matbaa-i Tahir Bey, 1315/1897, 55s.

d. “*Meâlî-i İslâmiyye*”

1316/1898 yılında İstanbul'da Tahir Bey Matbaasında basılan bu eser 356 sayfa olup, âyet-i kerîmelerin ışığı altında İslâmiyet'in üstünlüklerini anlatan “Hikmet” başlıklı küçük pasajlardan meydana gelmiştir.⁶²

d. “*Saâdet-i Dünya*”

“*Saâdet-i Dünya*” isimli bu eseri ahlâka dairidir. Âbidin Paşa'nın, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd valisi iken yazdığı bu eserin birisi 1312/1894 yılında Rodos Vilâyet Matbaasında 160 sayfa;

Bağışlar Bölümü, Nu: 2311, vr.3'den naklen.

⁵⁷ Bkz., Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, IV, 1812.

⁵⁸ Daha geniş bilgi için bakınız: Bahattin Kahraman, “Bûsîrî'nin Kasîde-i Bürde'si Etrafında Yazılmış Türkçe Eserler”, *SÜEF. Edebiyat Dergisi*, Konya 1991, Sayı: 6, s.172, ss.167-174; İmam Bûsîrî'nin Kasîde-i Bürde'sine Niyâzî-i Mısırî'nin her beytin önüne beş mısra eklemek suretiyle yaptığı, “*Tesbî'-i Kasîde-i Bürde*” isimli bir tesbî'i bulunmaktadır. (Kenan Erdoğan, “*Niyâzî-i Mısırî Hayatı Edebî Kişiliği Eserleri ve Divânının Tenkitli Metni*”, (Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE), Erzurum 1993, s.119.

⁵⁹ İmam Bûsîrî, *Kasîde-i Bürde*, Tercüme ve Şerheden: Âbidin Paşa, *Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde*, sad. Ömer Faruk Harman, İstanbul 1977.

⁶⁰ Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, IV, 1812.

⁶¹ Âbidin Paşa, *Âlem-i İslâmiyyeti Müdâfaa*, İstanbul 1315, s.5-7.

⁶² *Türkiye Ansiklopedisi*, I, 38; Pala, a.g.m., *DİA.*, I, 310.

diğeri ise, İstanbul'da Kitapçı Arakel Matbaası tarafından 1317/1899 yılında “*Külliyât-ı Âbidin Paşa I. Kitap*” adı ile 96 sayfa olarak basılmıştır. Bu eserin baş tarafında Âbidin Paşa tarafından yazılan bir mukaddime bulunmaktadır. Sonunda ise, Rodos Vilâyet Matbaası tarafından eklenen “*Saâdet-i Dünya*” müellifi Âbidin Paşa hazretlerinin bundan evvel tabedilen “*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*” adlı eserinde bulunan muhtasar tercüme-i halî” yer almaktadır. 160 sayfa olarak basılan eserin “*Saâdet-i Dünya*” ismine ilaveten “Ahlâk-ı hamîde ve mebâhis-i hikemiyeyi câmidir” cümlesi bulunmaktadır. Eserin sonunda ise, Mevlânâ Celaleddîn-i Rûmî'nin *Mesnevî-i Şerîf*’inden, Sa’dî, Câmî, Hâfız, Fuzûlî, İbrahim Hakkı Erzurûmî’den beyitler bulunmaktadır. Müellif şu sözleri ile bu eserinde Darvinizmi de eleştirmektedir: “Birkaç seneden beri dinsiz inkârcılar büyük bir aklî ve fennî müşkilâta giriftar olup pusulayı şaşırılmışlardır. Zira bundan evvel iki şey zannederler idi. Biri cemâdâtan ve bilhassa deniz dibinden rûh sahiplerinin hâsıl olabilmesi ve binaenaleyh insan ve sair hayvanatın vücûdu hâşâ emr-i Hudâ’ya istinaden olmayıp cemâdâtan hâsıl olmuş olmasıdır. Diğer zanları, “Darvinizm” adıyla tahmin üzere, hayvanatın en iyi cinsi ile beraber bir cinsten diğer cinse dönüşebilmesidir.”⁶³

e. “*Türkçe Nahv-ı Arabî*”

“*Ber Tarz-ı Nevîn Nahv-ı Arabî*” isimli bu eserini müellif Cezayir-i Bahr-i Sefid valiliği sırasında yazmış olup, 1312/1894 yılında Rodos Vilâyeti Matbaasında 61 sayfa olarak basılmıştır.⁶⁴ Baş ve son tarafında her hangi bir açıklama bulunmayan bu eser Arapça nahiv kitabıdır.⁶⁵

f. “*Konsolid Hava Oyunları İstikrâzât*”

Konsolidenin hava oyunları ile sair muamelâtı hakkında ve müstekrazât-ı maliyeye dair risâledir.⁶⁶ İstanbul borsası muamelelerine dair yazdığı bu kitap, Maarif nezaretinin müsaadesi ile neşredilmiştir.⁶⁷ Eserde vadesi belli olmayan ve yalnızca faizi ödenen devlet tahvilleri, faizle borç para alma ve Osmanlı borçlarıyla ilgili bilgiler yer almaktadır. Âbidin Paşa, bu eserini, İstanbul Borsa komiserliğinde bulunduğu sırada yazmıştır. Müellifin ilk eseri olup, İstanbul’da 1291/1874’te 66 sayfa olarak basılmıştır.⁶⁸

g. Diğer Eserleri:

Telif ettiği eserlerin yanı sıra Yunan lisanına aşina olması sebebiyle bu dilde yazdıkları Dersaâdette Yunanca olarak neşrolunan “*Neologos*” isimli gazete tarafından büyük övgüyle neşredilmiştir.⁶⁹

“*Merd-i Arabî Risâlesi*”, *Mesnevî-i Şerîf*’te bulunan Arabî kıssasının Farsça metni ile birlikte ayrı basımıdır. Mahmud Bey Matb., İstanbul 1305/1888, 103s.

Osmanlı Müellifleri’nde Bursa’ya dair bir eseri olduğu da rivâyet edilmekte ise de, çalışmalarımız esnasında bu isimde bir eserine rastlayamadık.⁷⁰

⁶³ Âbidin Paşa, *Saâdet-i Dünya*, s.14-15

⁶⁴ *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, I, 24

⁶⁵ Çelik, Âbidin Paşa’nın Mesnevi Şerhi ve Tasavvufi Düşünceleri, 44.

⁶⁶ Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, II, 915.

⁶⁷ *Meydan Larousse: Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, I, 42

⁶⁸ Çelik, Âbidin Paşa’nın Mesnevi Şerhi ve Tasavvufi Düşünceleri, 44.

⁶⁹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 4-5.

⁷⁰ Muhtemelen *Osmanlı Müelliflerini* günümüz alfabesine aktaranlar eserin aslında bulunan Bursa’ya dair bir eseri vardır şeklindeki ifadeyi Bursa’ya dair bir eseri vardır diye çevirmişlerdir. (Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. A.

“*Hitân*”, sünnetin tarih-i zuhur ve esbâb-ı hudûsundan bahseder risâle-i tarihiyedir. *Hitân et Causes de la Circoncision*; Puchmann, çev. Âbidin Paşa, Mahmud Bey Matb., İstanbul 1309, 39+46s. (Eserin aslı Almandır. Fransızca’ya Mavroyeni, Fransızca’dan Türkçe’ye de Âbidin Paşa çevirmiştir.) Fransızca- Türkçe. Atatürk Üniversitesi Ktp. Seyfettin Özege Bölümü, 22678 numarada kayıtlı bulunan bu eserin çevireni olarak her ne kadar Âbidin Paşa zikrediliyor ise de, eserin üzerinde bulunan şu bilgiler bu eserin Âbidin Paşa’ya ait olmadığını göstermektedir. “*Cerîde-i Tıbbiyye-i Askeriyye Muharriri Tabib Kolağası Âbidin. Cerîde-i emâkini’s-sıhhaya tefrika suretiyle dercolumuştur.*”

Özege kataloğu 11084 numarada kayıtlı bulunan, “*Kolera Hakkında Makale-i Nâfia*”, Vilâyet Matb., Ankara, Tarihsiz, 7s.⁷¹

h.Âbidin Paşa'nın Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf İsimli Eseri

Âbidin Paşa’nın şöhretini borçlu olduğu bu eser, Mevlânâ’nın *Mesnevî*’sinin ilk cildinin tercüme ve şerhi olup, kendisinin en önemli ve en büyük eseridir. *Mesnevî* şerhleri arasında önemli bir yeri olan bu eser altı cilttir. Müellif “*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*” isimli eserinin 1. cildini 1884 yılında Adana’da yazmaya başlayıp 1885 yılında Sivas’ta tamamlamıştır. Âbidin Paşa, Adana valiliğinde bulunduğu sırada 12 Rebîü’l-evvel 1302 tarihinde ve Mevlid-i Nebî okunduğu sırada bu eserini telife başlayıp birinci cildi Sivas valisi iken 12 Rebîü’l-evvel 1303 ve teberrüken yine Mevlid-i Nebî’nin okunması sırasında basımına muvaffak olmuştur.⁷²

Âbidin Paşa, eserinin 1. cildini tamamladıktan sonra 1303/1885 yılında Sivas ve İstanbul’da; 2, 3 ve 4. ciltlerini ise, Ankara’da tab ettirmiştir. Daha sonra İstanbul’da Tahir Bey Matbaasında altı cildin tamamı 1305-1306/1887-1888 yılında tab ettirilmiştir. Âbidin Paşa’nın adı geçen şerhi ne zaman bitirdiğine dair kendisinin vermiş olduğu bir malumât bulunmamasına rağmen 6. cildin basım yılı olan 1887-1888 tarihi onun bu eserini muhtemelen 1302/1884 yılında başlayıp 1306/1888 yılında tamamladığını göstermektedir. Bu eserin yazma nüshası İstanbul Dîvân Edebiyatı Müzesi Kütüphanesinde, 34-36 numaralarda kayıtlıdır.⁷³

Müellif şerhinde hem dinî ve tasavvufî duygu ve düşüncelere, hem de genel konulara yer vermiştir. Özellikle şu konulara çok değinilmiştir: Tasavvuf,⁷⁴ aşk,⁷⁵ ârif,⁷⁶ mürşid-i kâmil,⁷⁷ ahlâk-ı hamîde,⁷⁸ ahlâk-ı zemîme,⁷⁹ dünya,⁸⁰ nefis,⁸¹ şeyh-sahte şeyh,⁸² vahdet-i

Fikri Yavuz-İsmail Özen, İstanbul 1972, II, 47.) *Büyük İnsanlar* isimli eserin müellifi Abdullah Develioğlu da aynı hataya düşmüş olabilir. Abdullah Develioğlu, *Büyük İnsanlar: 3000 Türk ve İslâm Müellifi*, Yayıncılık Matb., İstanbul 1973, s.27.

⁷¹ Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, II, 911; Çalışmalarımız sırasında bu makaleye ulaşamadık. Muhtemelen bu tercüme de Tabip Kolağası Âbidin’e ait olabilir.

⁷² Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 5.

⁷³ Şimşekler, “Devlet Adamı ve Mesnevî Şârihi Âbidin Paşa Hayatı İdareciliği Eserleri,” s.123.

⁷⁴ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 358; III, 52, 67, 127, 171; IV, 121, 122; V, 57, 119, 126, 127, 128, 133, 134, 135, 214.

⁷⁵ a.g.e., I, 40, 42, 50, 51, 52, 55, 57, 58, 59, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 121, 137, 143, 144, 182, 184, 188,191, 307, 347; II, 8, 13, 42, 275; III, 37, 38, 53, 69, 81, 83, 84, 85, 87, 88, 111, 137, 142, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 165, 172, 173, 177, 178, 182, 232, 250, 259; IV, 58, 79, 87, 90; V, 6, 42, 79, 80, 81, 82, 83, 89, 105, 111, 112, 113, 116, 162, 183, 203, 209, 210, 219, 220.

⁷⁶ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 17, 18, 38, 39, 42, 43, 44, 56, 57, 87, 90, 91, 92, 95, 142, 144, 221, 222, 227, 229, 235, 276, 278, 297, 322, 323; II, 8, 152, 241, 282, 283; III, 59, 60, 97.

⁷⁷ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 72, 73, 63, 90, 92, 93, 116, 121, 122, 123, 125, 126, 137, 145, 146, 150, 166, 167, 168, 183, 211, 233, 277, 302, 303, 329, 342, 360, 361; II, 14, 32, 34, 62, 66, 118, 132, 149, 240, 253, 275; III, 19, 23, 26, 28, 42, 70, 86, 87, 96, 99, 100, 101, 105, 158, 235, 236, 237; IV, 85, 98, 111, 113, 114, 115, 133, 138, 139, 145, 146, 148, 149, 236; V, 9, 18, 64, 65, 92, 129, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 161, 165, 168, 196, 219, 251, 316.

vücûd,⁸³ kalp,⁸⁴ rûh,⁸⁵ akıl,⁸⁶ sâlikin yapması gerekenler,⁸⁷ evliyâ⁸⁸ ve sâlik-mürîd.⁸⁹ Eserde az da olsa yer verilen konuları cilt ve sayfa numaraları ile birlikte şu şekilde sıralayabiliriz; mü'min-münafık, (I, 184-188; II, 266-268), kibir-şöhret, (I, 53, 139, II, 248, 286), havf-recâ, (I, 71, 83, 84, 85, 123, 229, 362; II, 238; III, 21, 22), hased, (I, 50, 237, 332), tevbe, (I, 285, 286, 315; II, 5, 48, 64, 211, 224, 235, 236; III, 49), sabır, (I, 88; III, 95), zikir, (III, 72), şükür, (III, 62), tevekkül,⁹⁰ cebriye, (I, 316-321), irâde-i cüz'iyeye, (I, 142), ahkâmın değişmesi, (VI, 305), kısas, (VI, 319-325), dünya-ahiret dengesi, (I, 40, 61-62), mücâhede, (I, 186, 187), mertebe-i ehâdiyet ve âlem-i rûhaniyet, (I, 38, 39, 74, 111, 112), tarihî hadiseler, (I, 270, 317), fenâ, (I, 103, 104, 273, 274), zulüm, (II, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 278, 281), mal ve servet, (I, 49; II, 116), devlet, (I, 75, 85, 112, 128, 130; III, 15), emre muhalefet, (I, 82, 84, 85), rüşvet, (I, 197), riyâ, (I, 184, 243, 246, 289; II, 73), basîret, (III, 6-12), edep, (I, 78-81, 85-86; III, 51), inşaallah sözünün önemi, (I, 65), zekât-sadaka, (I, 83) ve zinâ, (I, 83-84).⁹¹

Geniş bir ilmî müktesebâta sahip olan Âbidin Paşa Âbidin Paşa, şerhinde birçok konuya değinmiş hatta yeri geldiğinde beden sıhhati gibi bir konuda bile tam bir sayfa kadar malumât vermiştir. Bu bilgiler şöyledir:

1. Öncelikle hava muhalefeti olmadığı zamanlarda insan her gün yaya veya at ile bir

⁷⁸ Âbidin Paşa, a.g.e., I, 222, 282, 327, 328; II, 13, 52, 86; III, 51, 52, 86, 203; IV, 5, 88, 89, 112, 132, 133, 136, 137, 138, 143, 144, 145, 229, 232; V, 88, 100, 123.

⁷⁹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 195, 196, 202, 227, 241, 282, 283, 285, 338; II, 14, 37, 38, 39, 161, 221, 262, 263, 264, 266, 267, 268; III, 74, 97, 101, 113, 114, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 208, 221, 239, 244, 246, 249; IV, 89, 90, 100, 102, 117, 122, 132, 134, 148, 149, 178, 225, 230, 231; V, 7, 59, 95, 96, 106, 126, 127, 128, 177, 180, 203, 208, 215, 217, 249, 250, 251, 254; VI, 5, 13, 18, 37, 40, 43, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 64, 78, 80, 82, 94, 95, 117, 171, 175, 197, 230, 231, 234, 275, 284.

⁸⁰ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 40, 74, 75, 61, 62; II, 29, 113, 114; III, 5; IV, 110, 116, 163, 186, 187, 199; VI, 88, 103, 104, 105, 106, 227.

⁸¹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 61, 62, 63, 66, 69, 93, 113, 117, 119, 122, 127, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 209, 210, 211, 214, 215, 216, 281, 283, 297; II, 11, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 32, 33, 36, 43, 57, 59, 137, 138, 158, 159, 168, 204, 276, 277, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293; III, 8, 145, 197, 210, 211, 245; IV, 9, 90, 94, 149, 157, 168, 171; V, 3, 13, 44, 52, 67, 109, 110, 140, 141, 142, 159, 160, 199, 200; VI, 233, 264, 274, 282, 283, 331, 345.

⁸² Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 189, 190, 191, 245; II, 74, 75; III, 70.

⁸³ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 309, 310, 311, 312, 314, 316; III, 99, 171, 172, 173, 179; IV, 70, 71, 181, 184; V, 57, 84, 104, 120, 121, 125, 178, 197.

⁸⁴ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 83, 95, 114, 115, 118, 216, 217, 218, 239, 270; II, 42, 179, III, 35, 44, 96, 157; IV, 129, 130, 131, 132, 169, 171, 172, 214, 215; VI, 214.

⁸⁵ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 18-19, 68-69, 99.

⁸⁶ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, II, 171-173, 269; III, 181; IV, 9, 10, 46, 47, 49, 66, 108, 109, 110, 111, 116, 117, 118, 119, 120, 126, 144, 150; V, 3, 4, 34, 35-39, 50, 51, 89, 122; VI, 45, 281, 338.

⁸⁷ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 48, 58, 70, 98, 111, 112, 123, 124, 125, 127, 147, 151, 152, 153, 159, 160, 166, 188, 194, 195, 213, 361, 364; II, 27, 67, 148, 151, 170, 245, 252, 270, 280; III, 21, 45, 94, 98, 106, 107, 108, 109, 112, 113, 117, 119, 120, 123, 134, 135, 137, 146, 148, 149, 166, 185, 186, 191, 192, 193, 199, 208, 220; IV, 16, 43, 44, 61, 81, 84, 86, 87, 88, 99, 105, 131, 136, 141, 151, 170, 182, 185, 186, 219; V, 71, 95, 96, 107, 108, 137, 138, 139, 155, 163, 169, 171, 183, 234; VI, 16, 52, 183, 226, 239, 316, 317.

⁸⁸ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 46, 75, 87, 103, 107, 109, 146, 148, 149, 152, 154, 155, 165, 166, 168, 169, 234, 236, 359; II, 148, 149, 229; III, 25, 36, 39, 40, 41; III, 85, 124, 125, 127, 129, 130, 131, 208, 209, 215, 216, 221, 224, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 238, 241, 258; IV, 6, 7, 11, 12, 13, 21, 45, 188, 191, 192, 193, 194, 202, 204, 205; V, 18, 151, 161, 186, 194, 195, 211, 213, 214, 220, 223, 225, 239, 240; VI, 27, 92, 126, 127, 145, 146, 194, 251, 275, 285, 357.

⁸⁹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, IV, 98, 146, 147; V, 59, 60, 66, 72, 73, 74, 76, 106, 183, 185, 191, 219, 247, 248, 252, 254; VI, 17, 19, 20, 210, 220, 231, 261, 266, 315.

⁹⁰ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, II, 80, 81, 82, 83, 84, 88, 89, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 103, 106, 109, 111, 112, 113, 118, 154, 155, 156.

⁹¹ Çelik, Âbidin Paşa'nın Mesnevi Şerhi ve Tasavvufi Düşünceleri, 67-68.

defa gezmeli. Yaya gezdiğinde bedeninin iktidarına göre on beş dakikadan bir saate yani bir kilometreden dört kilometreye kadar ve at ile gezecek olursa, yarım saatten bir saate kadar gezmeli. Bundan ziyade, yaya ve at ile bir günde gezilir ise fayda vermez. Belki yorgunluktan sinir ve kanı zafiyete uğrar. Yemeğin miktarı bedene göre olacağından tayin ve tahdit olunamaz. Bununla beraber ne az ne de mideyi ıstırap içinde bırakacak kadar çok olsun. Beden şişmanlamaya meyilli ise, pilav, yağlı ve tatlı gibi şeylerden kaçınarak et ve sebzeyle devam etmeli. Zira şişmanlığın, bedenin zayıflığından daha fazla zararı vardır.

2. Bütün yaz sabahleyin bir defa soğuk su ile duş yapmalı, duş yok ise, üç dört ibrik su dökülmeli. İklimimizde haziranın yirmisinden ağustosun onuna kadar sıcakların arttığı mevsimde insan günde iki defa bile soğuk su ile yıkansa bedenine daha faydalıdır.

3. İnsan kan ve sinirinde yani bedeninde zafiyet hissedip başka bir hastalığı yok ise, bir tabibe müracaat ederek tabibin tertibine göre bir müddet çelik ve kına kına⁹² ilaçlarına devam etsin ki, bunlar sıhhati koruma ve kuvvetin artmasında kullanılan temel ilaçlardır.

4. İnsan bedenini gâyet temiz tutsun ve taharet üzere bulundursun. Yatacağı odayı temiz tutup, pencerelerini her gün açsın ki, oda her taraftan temiz hava alsın. Yerde yatmayıp karyolada yatsın.

5. Uyku beş ile yedi saat arasında olsun. Akıl ve bedeni sıhhatte olmak üzere, kalp ve vicdanı pak olup, hasetçi, garazkâr, tembel, müsrif, yalancı ve hain olmasın. Gazabın bedene çokça zararı olduğundan gazaptan sakınsın. Her ne vakit beşeriyet icabı gazap hissedecek olursa o anda ilâhî gazabı, kendi hatalarını ve gazaptan hâsıl olacak neticelerini düşünsün. Her gün gezmek, güzel yemek yemek, havadar yerlerde bulunmak ve soğuk sularla yıkanmak, insanın kuvvet ve rahatını tedrici olarak artırır ve Cenâb-ı Hakk'ın izni ile cismanî ve manevî hastalıklardan uzak kılar.⁹³

1. Eserin Kaynakları

Başta Kur'ân-ı Kerîm ve hadîs-i şerîfler olmak üzere, İsmail-i Ankaravî, Sarı Abdullah Efendi ve İsmail Hakkı Bursavî'nin *Mesnevî* şerhlerinden, Fahrüddîn Râzî'nin, "*Tefsir-i Kebir*", (V, 42); Hafız Şirazî'nin, "*Dîvân*", (VI, 67); Feridüddîn Attâr'ın, "*Mantiku't-Tayr*", (III, 95; VI, 93); Abdürrezzak Kâşânî'nin, "*Te'vilâtü'l-Kur'ân*" isimli tefsiri, (V, 236; VI, 107); Seyyid Şerîf Cürçânî'nin, "*Ta'rifât*", (V, 79); "*Mesâbih*" (V, 181); "*Tenvîrü'l-Mesâbih*", (V, 181); "*Mecelle*", (VI, 305); "*Burhân-ı Kâtî*",⁹⁴ "*Kasîde-i Bürde*", (VI, 232) gibi eserlerden istifade etmiştir. İbn Arabî,⁹⁵ Bâyezîd-i Bistâmî, (VI, 119); Füzûlî-i Bağdâdî, (V, 185, 228); Mevlânâ Camî, (V, 179, 223); Necmüddîn-i Kübrâ, (IV, 212); Lebid, (VI, 339); İbrahim Hakkı, (VI, 304) gibi sûfî ve düşünürlerden de faydalanmıştır.

Âbidin Paşa'nın *Mesnevî Şerhi*'nde zikrettiği filozoflar ise şunlardır: Bacon, (I, 26; II, 150); Eflatun,⁹⁶ Sokrat, (I, 29, 287; II, 150); Aristo, (I, 47; II, 150); Galile, (IV, 189); Newton, (I, 31; IV, 189); Montesquieu, (I, 262); Calinous, (I, 53); Omiros (Homeros), (I, 29); Melanipizis, (I, 29); Sofokles, (I, 29); Polikletios, (I, 29); Zifoksis, (I, 29) ve Voltaire (I, 34-35).⁹⁷

⁹² Çelikli kına kına ilacının terkîbi için bakınız: Muhammed İzzet, *Rehber-i Umûr-i Beytiyye*, İstanbul 1326, III, 217.

⁹³ Çelik, Âbidin Paşa'nın *Mesnevî Şerhi* ve Tasavvufî Düşünceleri, 68-69; Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 54-55.

⁹⁴ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, III, 204; Esterabâdî, *Tibyân-ı Nafî' der Tercüme-i Burhân-ı Kâtî*, I-II, İstanbul 1287/1870.

⁹⁵ Âbidin Paşa, a.g.e., I, 310; II, 287-290; III, 99, 103, 130, 131, 174; V, 244; V, 244; VI, 58.

⁹⁶ Âbidin Paşa, a.g.e., I, 27, 28, 50, 96, 287; II, 150; III, 184, 222.

⁹⁷ Çelik, Âbidin Paşa'nın *Mesnevî Şerhi* ve Tasavvufî Düşünceleri, 72.

i.Eserde Geçen Âyet-i Kerîme ve Hadîs-i Şerîfler

Âbidin Paşa, bu eserinde 70 kadar sûreden âyet-i kerîmeler zikrederek konuları izah yoluna gitmiştir. Eserde geçen âyet-i kerîmeler cilt ve sayfa numaraları ile birlikte aşağıya çıkarılmıştır:

Fatiha, 1/6, (VI, 84). Bakara, 2/1-3, (IV, 40; VI, 194), 6-7, (III, 265), 14-15, (IV, 41), 30, (V, 23), 32, (V, 16), 34, (II, 90), 45, (VI, 380), 61, (I, 79), 94, (VI, 361), 104, (II, 186), 106, (III, 126; VI, 304), 115, (III, 7, 34), 125, (I, 239) 144, 149, 150, (III, 34), 154, (VI, 344),⁹⁸ 156, (II, 186; VI, 346.), 170, (IV, 222), 177, (VI, 380), 179, (VI, 272; VI, 319), 186, (IV, 70), 189, (III, 108), 195, (VI, 342-343), 249, (VI, 381), 269, (II, 151), 277, (III, 142; IV, 112), 286, (I, 300).

Âl-i İmrân, 3/8, (VI, 330), 14, (IV, 162), 18, (VI, 204), 64, (V, 33), 88, (III, 179), 106-107, (VI, 141), 120, (VI, 381) 134, (VI, 78), 137, (V, 139), 142, (VI, 381), 146, (VI, 381) 155, (VI, 371), 159, (V, 166; VI, 371), 169-170, (VI, 312), 180, (III, 179), 200, (VI, 381),

Nisâ, 4/157, (V, 73), Mâide, 5/54, (III, 153), 119, (I, 80), En'âm 6/38, (VI, 221), 45, (IV, 221), 76-79, (I, 235), 94, (V, 231), 103, (II, 184), 160, (III, 51).

A'râf, 7/12, (V, 250), 15-16, (III, 48), 23, (II, 227, 235), 40, (V, 184), 46, (II, 241), 78, (IV, 211), 79, (IV, 212), 92-93, (IV, 218), 115-122, (III, 102), 123-125, (III, 104), 136, (V, 201), 172, (IV, 34), 189, (IV, 163),

Enfâl, 8/17, (I, 316; III, 99; VI, 271), 36, (IV, 85), 44, (IV, 198), 45-46, (VI, 381), Tevbe, 9/71-72, (V, 44-45), 111, (V, 40, 102), Yûnus, 10/36, (IV, 42), 61, (III, 187),

Hûd, 11/112, (II, 291; III, s170), 115, (VI, 382), Yûsuf,12/18, (VI, 382), 87, (I, 363), 93-96, (III, 217-218), Ra'd, 13/41, (I, 179), İbrahim, 14/4, (III, 35), 7, (II, 95), 46, (II, 101), Hicr, 15/14, (IV, 56), 29, (II, 233; VI, 58), 53-56, (I, 362), Nahl, 16/36, (V, 207), 41, (II, 115), 68, (II, 126), İsrâ, 17/37, (III, 203), 80, (II, 211), 85, (I, 220, II, 186; V, 44, 98; VI, 58),

Kehf, 18/18, (I, 145, 221; V, 167, 238), 74, (I, 145), 109, (IV, 29), 110, (VI, 212; 365), Meryem, 19/65, (VI, 382), Tâhâ, 20/1-2, (II, 156), 5-6, (VI, 214), 9-12, (V, 73), 72, (IV, 202), 130, (VI, 382), Enbiyâ, 21/68-69, (II, 208), Mü'minûn, 23/12-14, (VI, 2), 14, (IV, 168), 101, (VI, 88), 109-110, (III, 127), Nûr, 24/26, (III, 52; VI, 181), 30, (V, 42), 35, (II, 183),

Furkân,25/63, (III, 203), 70, (I, 286; VI, 293), Şuarâ, 26/88-89, (V, 244), Kasas, 28/7-13, (II, 86), 32, (VI, 129), 88, (I, 310; II, 250; III, 179; IV, 90; V, 178), Ankebût, 29/17, (IV, 168), 45, (VI, 274), 64, (VI, 103), Rûm, 30/1-6, (I, 271), Lokmân, 31/12, (VI, 173), 17, (VI, 382), 18, (III, 161).

Secde, 32/16-17, (III, 186), Ahzâb, 33/45-47, (VI, 287), 53, (VI, 157), 72, (III, 240), Sebe', 34/13, (VI, 223), Fâtır, 35/1, (VI, 207), 10, (II, 61, 69), 32, (II, 6), Yâsîn, 36/1-8, (VI, 10), 32, (VI, 218), 40, (I, 303; II, 151), 51, (III, 223), 65, (IV, 53), 78-79, (VI, 28),

Saffât, 37/164-166, (VI, 95), Sâd, 38/26, (V, 142), 31-32, (IV, 238), 35, (IV, 237), 42, (IV, 28), Zümer, 39/10, (V, 235; VI, 383), 42, (I, 224), 53, (I, 362; VI, 292), Fussilet, 41/34-35, (V, 383), Şûrâ, 42/11, (I, 310; II, 181), 40, (II, 258), 43, (VI, 383), 51, (III, 230), Muhammed, 47/15, (VI, 180), Fetih, 48/1-2, (IV, 236), 6, (V, 173), 10, (I, 343, II, 289; V, 149), 29, (II, 240, 274; V, 229).

Hucurât, 49/13, (VI, 88), Kâf, 50/15, (IV, 3), 16, (IV, 70), 30, (II, 289), Zariyât, 51/7-9,

⁹⁸ Âbidin Paşa, âyet numaralarında birçok hatalar yapmıştır. Bunların tashihatını yaparak doğrusunu verdik.

(V, 119), 15-19, (V, 233), Necm, 53/13-17, (VI, 351), 28, (VI, 94; VI, 108), 39, (III, 186), Rahmân 55/19-20, (I, 179), 19-21, (IV, 223), 26, (IV, 90), 26-27, (III, 179; IV, 19), 29, (III, 185; V, 187), 33, (III, 226), Hadîd, 57/4, (III, 58), 22-23, (II, 284).

Sâf, 61/2-3, (IV, 120), 5, (II, 226), 6, (I, 365), 9, (VI, 306), Cum'a, 62/5, (III, 72; VI, 111), 6-7, (VI, 360), Mülk, 67/1-2, (V, 189), 2-4, (VI, 195), Hakka, 69/4, (II, 56), Meâric, 70/4-5, (VI, 107), 5, (VI, 383), Müzzemmil, 73/10, (VI, 383), Nûh, 71/7, (III, 10), 26, (V, 212), Nebe', 78/9, (VI, 308), Burûc, 85/10, (II, 65).

Târik, 86/9, (VI, 37), 9-10, (V, 127; VI, 179), Fecr, 89/27-30, (V, 18), Beled, 90/1-4, (III, 141), Şems, 91/11-15, (IV, 199), Duhâ, 93/10, (V, 56), Alak, 96/19, (VI, 183), Zilzâl, 99/1-8, (VI, 29), Karia, 101/5, (II, 246), 6, (II, 67), Asr, 103/1-3, (VI, 383), Fil, 105/1-5, (II, 260), Kevser, 108/1, (V, 51), Nasr, 110/1-3, (II, 259), İhlâs, 112/3, (V, 61), Nas, 114/1-6, (III, 197; IV, 50).⁹⁹

Âbidin Paşa, *Mesnevî Şerhi*'nde yetmiş kadar hadîs-i şerîf kullanmıştır. Müellif eserinde muhaddîslerin zayıf veya mevzu olarak tesbit ettikleri, ancak mutasavvıflar tarafından genel kabul gören hadîsi şerifleri de kullanmıştır. Fakat mutasavvıfların hadîs kabul ettikleri bazı hadîs-i şerîfleri, hadîs ismi altında zikretmemiştir. Misal olarak şunlar gösterilebilir. "Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanınız." ve "Ölmeden önce ölünüz."¹⁰⁰ Eserde geçen hadîs-i şerîfler şunlardır:

"Sırrımı kim saklar ise, işine sahip olur",¹⁰¹ "Namaz ancak kalp ve aklın huzuru ile tamam olur",¹⁰² "Uyku, ölümün kardeşidir",¹⁰³ "Çalışınız, mamafih herkes her ne için halk olundu ise, o kendisine müyesser olur",¹⁰⁴ "İnsanlar dünyada uyur, öldükleri vakit uyanırlar".¹⁰⁵

"Biz seni hakkıyla bilemedik",¹⁰⁶ "Yeryüzündekilere merhamet ediniz ki, gökyüzündekiler de size merhamet etsinler",¹⁰⁷ "Mü'min olan kimse, bir akrep deliğinden iki kere ısırılmaz",¹⁰⁸ "Deveni güzelce bağla, sonra Allah'a tevekkül et",¹⁰⁹ "Çalışan Allah Teâlâ'nın sevgili kuludur",¹¹⁰ "Mahlûkat, Allah Teâlâ'nın ıyalidir",¹¹¹ "İyi ve sâlih olan mal, sâlih insan için ne güzeldir",¹¹² "Fakirlik, övünç vesilemdir",¹¹³ "Kendisinden istişare talep

⁹⁹ Çelik, Âbidin Paşa'nın Mesnevî Şerhi ve Tasavvufî Düşünceleri, 77-79.

¹⁰⁰ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 41.

¹⁰¹ Âbidin Paşa, a.g.e., I, 124; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Suyûtî, *el-Leâli'l-Masnû'a*, II, 81.

¹⁰² Âbidin Paşa, a.g.e., I, 216; Kaynağına ulaşamadım. Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I-IV, Mısır, ts., I, 120'de geçmektedir.

¹⁰³ Âbidin Paşa, a.g.e., I, 225; Celâluddîn b. Ebîbekr es-Suyûtî, *Cami'u-Sağîr fî Ehâdisi'l-Beşîri'n-Nezîr*, Beyrut, ts., II, 557.

¹⁰⁴ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 259; Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *Sünen*, I-II, Basım yeri yok, 1395, Mukaddime, 10.

¹⁰⁵ Âbidin Paşa, a.g.e., I, 337; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, 312; Aclûnî, Bu sözün Hz. Ali'ye ait olduğunu belirtir.

¹⁰⁶ Âbidin Paşa, a.g.e., II, 10; Kaynağına ulaşamadım.

¹⁰⁷ Âbidin Paşa, a.g.e., II, 43; Benzeri Hadîs için bakınız: Suyûtî, *el-Câmiu's-Sağîr*, I, 156.

¹⁰⁸ Âbidin Paşa, a.g.e., II, 79-80; Buhârî, Ebeb, 83; Müslim, Zühd, 63; İbn Mâce, Fiten, 13; Ebû Muhammed Abdullah ed-Dârimî, *es-Sünen*, ts, Rikâk, 65; Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, I-VI, Beyrut 1313, II, 115.

¹⁰⁹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, II, 83; Suyûtî, *el-Câmiu's-Sağîr*, I, 77.

¹¹⁰ Âbidin Paşa, a.g.e., II, 83; Kaynağına ulaşamadım.

¹¹¹ Âbidin Paşa, a.g.e., II, 90; Suyûtî, *el-Câmiu's-Sağîr*, II, 251.

¹¹² Âbidin Paşa, a.g.e., II, 116; Muhammed b. Hibban et-Temîmî, *Sahihu İbn Hibban*, I-XVIII, Beyrut 1414/1993, VIII, 6; Ali b. Ebî Bekr el-Heysemî, *Mevâridü'z-Zam'an*, Beyrut ts., s.268.

¹¹³ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, II, 117; IV, 137; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, 87.

olunan kimse, emin ittihaz olunmuştur”,¹¹⁴ “Allah Teâlâ’nın nuru ile eşyanın hakikatini bildim”,¹¹⁵ “Dünya, bir saat, bir andan ibarettir”,¹¹⁶ “Ya Rabbî, bize, Hakk’ı Hak olarak göster ve ona ittiba ile bizi rızıklandır. Batılı batıl olarak göster ve ondan uzaklaştırarak bizi rızıklandır. Ey Allah’ım bize eşyanın hakikatini göster”,¹¹⁷ “Bir kimse, sarımsak, soğan ve pırasa yediyse mescide gelmesin”,¹¹⁸ “Kişi, lisanının altındadır”,¹¹⁹ “Bir saat adalet, altmış senelik ibâdetten daha hayırlıdır”,¹²⁰ “Mü’min, mü’minin aynasıdır”,¹²¹ “Küçük cihaddan büyük cihada dönüyoruz”.¹²²

“Önce selâm veriniz, sonra konuşunuz”¹²³ “İnsanlar, amel ve fiilleriyle cezalanırlar. Hayır ise, hayır ile mükâfâtlanır, şer ise, şerre giriftar olarak cezalanırlar”,¹²⁴ “İnsanlara akıllarının anlayabileceği şekilde söz söyleyiniz”¹²⁵ “Nasıl yaşarsanız öyle ölürsünüz. Nasıl ölürseniz kıyamet gününde öyle haşr olunursunuz”,¹²⁶ “Ashâb-ı kirâmdan Sa’d kiskançtır. Ben Sa’d’dan daha kiskançım. Allah Teâlâ hazretleri de benden daha kiskançtır. Gayretinden zahir ve bâtın bütün fuşîyâtı men etti”,¹²⁷ “Saadet o kimseye ki, beni gördü ve bana iman etti veya beni göreni gördü ve bana iman etti. Müjdeler olsun cennet onlar içindir”¹²⁸ , “Ben Allah Teâlâ’nın nuruyum ve mü’minler benim nurumdur”.¹²⁹

“Kullar için hiçbir gün yoktur ki, kullar sabaha çıksınlar da iki melek inmesin. İkisinden biri dua edip der ki, infak edip tasaddukta bulunana nimetler ver. Diğeri ise, İlâhî, cimri olanlara telef ve ziyan ver, der”,¹³⁰ “Her kimin ki, iki günü bir olur. Yani, bir günü geçen gününden daha hayırlı olmaz ise, o kimse ziyandadır. Eğer bir günü geçmiş gününden daha şerli ise o kimse melundur”¹³¹ “Kanaat tükenmez bir hazinedir”,¹³² “İlim ile mal bütün ayıpları örter. Fakirlik ile cehalet bütün ayıpları ortaya çıkarır”.¹³³

¹¹⁴ Âbidin Paşa, a.g.e., II, 140; Suyûtî, *el-Câmiu’s-Sağîr*, II, 551.

¹¹⁵ Âbidin Paşa, a.g.e., II, 177; Kaynağına ulaşamadım.

¹¹⁶ Âbidin Paşa, a.g.e., II, 187; Kâvukcî, a.g.e., s.36. Bu eser mevzûât kitaplarındandır.

¹¹⁷ Âbidin Paşa, a.g.e., II, 213; IV, 229. Kaynağına ulaşamadım.

¹¹⁸ Âbidin Paşa, a.g.e., II, 233; Müslim, *Mesâcid*, 73.

¹¹⁹ Âbidin Paşa, a.g.e., II, 242; Bu hadîs için Gölpınarlı, şu bilgileri vermektedir: “Hz. Ali, Akıllı insanın dili, gönlünün ötesindedir; ahmak kişinin gönlü dilinin ötesindedir.” *Nehcü’l-Belâğa*, Muhammed Abduh Şerhi, 3.bs., s. 153. Şârih, “İnsan dilinin altındadır” meâlinde bir hadîs naklediyor. (I, 118.); Gölpınarlı, *Mesnevî*, I, 300.

¹²⁰ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, II, 258; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, II, 57, Deylemî, Ebu Hureyre’den rivâyet etmiştir.

¹²¹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, II, 266; Ebû Davûd, Sünen, Edeb, 57; Suyûtî, *el-Câmiu’s-Sağîr*, II, 548.

¹²² Âbidin Paşa, a.g.e., II, 286; Suyûtî, a.g.e., II, 380; Hadîs’in sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, I, 424-425.

¹²³ Âbidin Paşa, a.g.e., III, 20; Suyûtî, *el-Câmiu’s-Sağîr*, II, 297.

¹²⁴ Âbidin Paşa, a.g.e., III, 121; Kaynağına ulaşamadım.

¹²⁵ Âbidin Paşa, a.g.e., III, 130; VI, 281; Fûrûzanfer, *Ehâdis-i Mesnevî*, s.38, *Şerhu Nehcü’l-Belâğa*, IV, 267’den naklen.

¹²⁶ Âbidin Paşa, a.g.e., III, 133; Benzeri Hadîs için bakınız: Suyûtî, *el-Câmiu’s-Sağîr*, I, 156.

¹²⁷ Âbidin Paşa, a.g.e., III, 163; Müslim, *Liân*, 16.

¹²⁸ Âbidin Paşa, a.g.e., III, 236; Suyûtî, *el-Câmiu’s-Sağîr*, II, 326.

¹²⁹ Âbidin Paşa, a.g.e., III, 244; VI, 118; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, I, 265-266.

¹³⁰ Âbidin Paşa, IV, 82; Buhârî, *Zekât*, 27; Müslim, *Zekât*, 57; İbn Hanbel, *Müsned*, V, 197.

¹³¹ Âbidin Paşa, a.g.e., IV, 117; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, II, 233, Hadîs No: 2406; Aliyyü’l-Karî, *Mevzûat*, s.76.

¹³² Âbidin Paşa, a.g.e., IV, 123; Abdurrauf el-Münâvî, *Kunûzu’l-Hakâik*, “*Cami’u-Sağîr fi Ehâdisi’l-Beşîri’n- Nezîr*” kenarında, II, 36. Bu eser zayıf ve uydurma hadîsleri ihtiva eder. (Muhammed b. Cafer el-Kettânî, *er-Risâletü’l-Mustatrafe*, İstanbul 1986, s.184; el-Kettânî, *er-Risâletü’l-Mustatrafe Hadîs Literatürü*, haz. Yûsuf Özbek, İstanbul 1994, s.387.) Benzeri bir hadîs için bakınız: Suyûtî, *el-Câmiu’s-Sağîr*, II, 385.

¹³³ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, IV, 134-135, Kaynağına ulaşamadım.

“Senin her hangi bir şeye olan sevgin seni kör ve sağır eder”,¹³⁴ “Allah Teâlâ şöyle buyurur: Ben arz ve semaya sığmam lakin mü’min ve muttakî kulumun kalbine sığarım”,¹³⁵ “Rahmetim gazabımı geçti”,¹³⁶ Müellif “Nükebâ”dan bahsederken “Kalpleri Hz. Âdemin kalbi gibi olan üç yüz kişi vardır” Hadîs-i şerîfini zikrederek bu zât-ı şerîflerin insanların ihtiyaçlarını yerine getirmeye memur olduklarından bahseder.¹³⁷ Bunun benzeri bir hadîs-i şerifte yine Allah Resulü buyururlar ki, “Bu ümmet içerisinde kırk kişi Hz. İbrahim ahlâkı üzere, yedi kişi Hz. Mûsâ ahlâkı üzere, üç kişi Hz. İsâ ahlâkı üzere ve bir kişi de Hz. Muhammed (s.a.v) ahlâkı üzeredir.¹³⁸ “İnsan vücûdunda bir et parçası vardır ki, o iyi olur ise, beden de iyi olur. Eğer o fenâlaşır ise, beden de fenâlaşır. Dikkat ediniz o parça kalptir”,¹³⁹ “İlim ikidir. Biri kalbe bağlı olanıdır ki, faydalı ilim budur. Diğeri lisana ait olanıdır ki, Allah Teâlâ’nın insanlar üzerine olan hüccetidir”¹⁴⁰ “Ben gizli bir hazine idim. Bilinmeyi istedim ve bilinmek için mahlûkatı yarattım”,¹⁴¹ “Hikmet mü’minin yitik malıdır”,¹⁴² “Perhiz, her devânın başıdır”,¹⁴³ “Kadınlar ile istişare edin ve ondan sonra onların görüşlerine muhalefet edin”,¹⁴⁴

¹³⁴ Âbidin Paşa, a.g.e., V, 14; Ebû Davûd, Edeb, 116; İbn Hanbel, a.g.e., V, 194.

¹³⁵ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 17; VI, 129; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, 195; Aclûnî, bu konu ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: “Bu hadîsin tahririnde “aslını görmedim”der. İbn Teymiyye, o israiliyyât içerisinde mezkurdur. Rasûlullah’tan (s.a.v) rivâyet edildiğine dair bilinen bir isnadı yoktur”; İbn Arabî’ye göre kalpten maksat ârif-i billâh olan insân-ı kâmil’in kalbidir. Ârif olmayanların kalplerine kalp denilmesi mecazendir, hakikaten değildir. Bkz. Konuk, *Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, III, 2.

¹³⁶ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 25; VI, 288; Buhârî, Tevhid, 15; Müslim, Tevbe, 14; İbn Hanbel, *Müsned*, II, 242; Suyûtî, Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 112.

¹³⁷ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 70; Benzeri Hadîs ve sıhhati hakkında bakınız: Aliyyü'l-Karî, *el-Esrâru'l-Merfû'a fi'l-Ahbâri'l-Mevzûa*, Beyrut 1971, s.76vd; Muhammed Hamidullah şöyle der: “Abdâl ve evtâd gibi tasavvuf dereceleri İbn Sa’d gibi en eski müelliflerde okuduğumuza göre bizzat Hz. Peygamber’e dayanan sıhate sahiptirler. Suyûtî’nin bir eseri kutup, abdâl ve evtâd ile alâkalı Hz. Peygamberin bütün hadîslerini toplamıştır.” (M. Hamidullah, *İslâma Giriş*, çev. Kemâl Kuşcu, 4.bs., İstanbul 1976, s.124); Bu konu ile ilgili daha geniş bilgi için bakınız: Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Hasan Hakim et-Tirmizî, *Hatmü'l-Evliyâ*, tah. Osman İsmail Yahya, Beyrut, ts., s.344-345); Hakim Tirmizî, *Nevâdirü'l-Usul*, s.69-70; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, ts., I, 95; Ali b. Osman el-Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, İngilizce’den Arapça’ya tercüme, İsmâil Mâzî Ebu'l-Çarâim, tah. İbrahim Düsûkî, Kahire 1974, s.257; a.mlf., *Hakikat Bilgisi*: haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982, s.330; Muhyiddîn İbn Arabî, *el-Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, I-XIII, tah. Osman Yahya, Önsöz ve Gözden Geçiren: İbrahim Medkûr, 2.bs., Mısır 1985, XI, 269-283; a.mlf., *el-Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, I-IV, II, 41; a.mlf., *Mu'cemu Istilâhâtî's-Süfiyye*, trc. Seyfullah Sevim, Kayseri 1997, s.65, (*Mukaddemât* içerisinde); Tehânevî, a.g.e., I, 146-148; Abdurrahman Câmî, *Nefâhatu'l-Üns min Hazarâtî'l-Kuds*, haz. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, İstanbul 1995, s.98-104; İsmail Hakkı Bursevî, *Kitabü'l-Hitap Manevî Ufuklar II*, sad. İ. Turgut Ulusoy, Hisar Yay., İstanbul, ts. s.303vd; Ebûbekir Ahmed b. Ali el-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I-XIX, Beyrut, ts., III, 75-76; Haydar el-Âmulî, *Kitabu Nassî'n-Nusûs*, s.91-96 (*Hatmü'l-Evliyâ* ekinde, s.504-505); Ahmed Ziyaüddîn Gümüshanevî, *Câmiü'l-Usûl*, Basım yeri ve yılı yok, s.41-48; Annemarie Schimmel, *Tasavvufun Boyutları*, çev. Ender Gürol, İstanbul 1982, s.178-180; Süleyman Uludağ, “Abdal”, *DİA*, I, 59-61; İ. Goldziher, “Ebdâl”, *İA*, I-XIII, İstanbul 1977-1986, IV, 3-4; Fazlur Rahman, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, 4.bs., İstanbul 1996, s.190; Cengiz Gündoğdu, “Tasavvufta Velâyet Kavramı”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE), Erzurum 1992; s.35vd; Ahmet Ögke, “Bir Tasavvuf Terimi Olarak Ricâlü'l-Gayb -İbn Arabî’nin Görüşleri”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 5, (Ocak 2001), ss.161-201.

¹³⁸ Benzeri hadîs için bakınız: Hakim-i Tirmizî, *Nevâdirü'l-Usûl*, s.69-70.

¹³⁹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 88; Buhârî, İman, 39; İbn Mace, Fiten, 14; Ebû Duvûd, Buyu’, 1.

¹⁴⁰ Âbidin Paşa, a.g.e., V, 92; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, 3.

¹⁴¹ Âbidin Paşa, a.g.e., V, 104; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, 132; Aclûnî, şu bilgileri vermektedir: “İbn Teymiyye, bu Peygamberimizin (s.a.v) sözlerinden değildir. Bu hadîs için ne zayıf ne de sahîh bir sened bilinmektedir. Zerkeşî, İbn Hacer ve Suyûtî’nin görüşleri de aynıdır.”

¹⁴² Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 115; Suyûtî, *el-Câmiu's-Sağîr*, II, 402.

¹⁴³ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 123.

¹⁴⁴ Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aliyyü'l-Karî, *Mevzûat*, s.49; (Âbidin Paşa, burada şu açıklamayı yapmaktadır: “Tasavvuf ehli, kadınlar hakkında varid olan bu hadîsin nefisler için söylendiğini beyan ederler. Zira nefis dahi müennes isim olup, bilhassa nefis-i emmâre muhalefete şayan görünür”, (Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 142; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aliyyü'l-Karî, *Mevzûat*, s.49.)

“Cemaat, rahmettir”.¹⁴⁵

“Mü’min olan zatın firâsetinden sakınınız. Çünkü mü’min Allah’ın nuru ile bakar. Firâset sahibi olanlar kalplerin müfettişleridir. Kalplerinize girerler ve sırlarınıza muttali olurlar. Her ne vakit onlar ile bir mahalde oturur iseniz, sıdk ile oturunuz”,¹⁴⁶ Allah Rasulü (s.a.v) “*O her gün bir iştedir.*”¹⁴⁷ âyet-i kerîmesini okuduğunda, Cenâb-ı Hakk’ın işlediği ne gibi bir şeydir diye sual olunmuş ve Peygamber Efendimiz de şöyle buyurmuşlardır: “Kullarının günahını mağfîret etmek, gam ve kederlerini sevince tebdîl etmek ve bir kavmi yüceltmek, diğerlerini tenzîl kılmak ilâhî işlerdendir”,¹⁴⁸ “Bir kimse Allah’ın olur, yani, tamamıyla Cenâb-ı Hakk’a itaatkâr bulunursa Allah Teâlâ da onun için olur”,¹⁴⁹ Hadîs-i kutsî’de “Hiçbir amel, kulumu bana, farz kıldığım amellerin yaklaştırdığı derecede sevimli bir şekilde yaklaştırmamıştır. Kulum bana devamlı olarak nafîle ibâdetlerle de yaklaşılmaya devam eder. Bu gayretinin neticesi olarak ben onu severim. Onu sevdiğim zaman da işiten kulağı, gören gözü, tutan eli ve yürüyen ayağı olurum”,¹⁵⁰ “Allah Teâlâ’nın kudreti cemaat üzerinedir”,¹⁵¹ “Hediyeleşiniz ve birbirinizi seviniz”.¹⁵²

“İlâhî, sen affedicisin, affetmeyi seversin, bizim kusurumuzu da affet”,¹⁵³ “Allah Teâlâ, kendi kadrini bilen ve haddini tecavüz etmeyen insana merhamet etsin”,¹⁵⁴ “Allah Teâlâ’nın öyle kulları vardır ki, onların kalpleri güneşten daha nurânî ve fiilleri peygamberlerin fiili gibidir. Onlar Allah nezdinde şehitler menzilesindedirler”,¹⁵⁵ “İlahî, kudretine karşı hayretimizi artır”,¹⁵⁶ “Şakî olan kimse annesinin karnında şakî ve saîd olan annesinin karnında saîddir”,¹⁵⁷ “İlm-i bâtın esrâr-ı ilâhîyeden bir sır ve rabbânî hikmetlerden bir hikmettir ki, Hak Teâlâ, istediği kullarının gönüllerine ilka buyurur”,¹⁵⁸ “Ashâbım yıldızlar gibidir. Ey ümmetim, onlardan hangisine iktida ederseniz, hidâyet yolunu bulmuş olursunuz”,¹⁵⁹ “Kıyamet gününde cehennem ateşi der ki, ey mü’min, kalk ve iktifa et. Zira senin nurun benim narımı söndürür”,¹⁶⁰ Peygamberimiz (s.a.v)’in gündüz tutmuş olduğu orucu geceleyin de devam ettirdiğini gören ashap da aynı şekilde oruç tutmağa başlamışlar. Peygamberimiz, “siz benim gibi yapmayınız, zira ben Rabbimin nezdinde gecelerim, beni yedirir ve içirir” buyurmuşlardır,¹⁶¹ “Ben ilmin şehriyim ve Ali o ilim şehrinin kapısıdır”,¹⁶²

¹⁴⁵ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, a.g.e., V, 165; Suyûtî, *el-Câmiu’s-Sağîr*, I, 220.

¹⁴⁶ Âbidin Paşa, a.g.e., V, 170; II, 267-268; Hadîs’in ilk iki cümlesi: Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *Sünen: el-Câmiu’s-Sahîh*, I-V, Beyrut 1408, Tefsir, 16; Suyûtî, *el-Câmiu’s-Sağîr*, I, 16.

¹⁴⁷ (Rahmân, 55/29).

¹⁴⁸ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 187; İbn Mâce, Mukaddime, 13.

¹⁴⁹ Âbidin Paşa, a.g.e., V, 204; Fîrûzanfer, *Ehâdis-i Mesnevî*, s.19, *Keşfu’l-Esrâr*, s.371, 562’den naklen.

¹⁵⁰ Âbidin Paşa, a.g.e., V, 209; Buhârî, Rikak, 38; İbn Mâce, Fiten, 16.

¹⁵¹ Âbidin Paşa, a.g.e., V, 211; Suyûtî, *el-Câmiu’s-Sağîr*, II, 589.

¹⁵² Âbidin Paşa, a.g.e., V, 230; Bazı farklılıklarla: Tirmizî, Velâ, 6; Abdurraûf el-Münâvî, *Feyzü’l-Kadîr*, I-VI, Mısır 1356/1937, III, 271.

¹⁵³ Âbidin Paşa, a.g.e., VI, 16; Şûruveyh b. Şehredâr Deylemî, *Kitâbu Firdevsi’l-Ahbâr*, I-V, Beyrut 1407/1986, II, 536, (Hadîs No:1805)

¹⁵⁴ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, VI, 43; Kaynağına ulaşamadım.

¹⁵⁵ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, VI, 118; İbn Hanbel, a.g.e., V, 341.

¹⁵⁶ Âbidin Paşa, a.g.e., VI, 130; Kaynağına ulaşamadım.

¹⁵⁷ Âbidin Paşa, a.g.e., VI, 142; Buhârî, Kader, 1; Müslim, Kader, 4; Tirmizî, Kader, 4.

¹⁵⁸ Âbidin Paşa, a.g.e., VI, 202; Deylemî, a.g.e., III, 97, (Hadîs No: 4018.)

¹⁵⁹ Âbidin Paşa, a.g.e., VI, 210; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, I, 132; Münâvî, a.g.e., I, 31.

¹⁶⁰ Âbidin Paşa, a.g.e., VI, 231; Suyûtî, a.g.e., I, 201; Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, I, 313; Aclûnî, Taberânî’nin “Kebîr”inde ve Tirmizî’nin “*Nevâdiru’l-Usûl*”ünde bu hadîs-i şerîfi zikrettiklerini söyler.

¹⁶¹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, VI, 248; Buhârî, Savm, 48, 50; İbn Hanbel, a.g.e., II, 21.

¹⁶² Âbidin Paşa, a.g.e., VI, 259; Suyûtî, *el-Câmiu’s-Sağîr*, I, 161.

“Kim ki, yalnız Hakk’ın rızası için sevdi ve verdi ve layık olmayan keyfiyetleri Allah rızası için terk eyledi ise, gerçekten imanı kemâl bulmuştur”,¹⁶³ “Benim Hak Teâlâ ile öyle bir vaktim vardır ki, o vakit içine ne bir melek-i mukarreb ve ne de nebiyy-i mürsel sığar”,¹⁶⁴ “Her şey için Allah Teâlâ indinde muayyen bir zaman vardır”.¹⁶⁵

B. Âbidin Paşa’nın Tasavvufî Düşünceleri

Âbidin Paşa’nın tasavvufî düşüncelerini verirken bütün eserlerini gözden geçirdik. Müellif belki de en önemli eserinin bir şerh olması dolayısıyla tasavvufî konuları sistematik bir şekilde işleyememiştir. Bu durum da bizim onun görüşlerini sistematik bir bütünlük içerisinde sunmamızı zorlaştırmış bulunuyor. Yine de yukarıda zikrettiğimiz konularla ilgili olarak, değişik yerlerde çeşitli vesilelerle yapmış olduğu değerlendirmeler, müstakil bir başlık altında toplayabileceğimiz önemli bilgiler içermektedir. Bu kısa hatırlatmadan sonra müellifin tasavvufî görüşlerine geçebiliriz.

1. Sâlik

Sâlik, maddî-manevî bir tarîka giren,¹⁶⁶ yüce tarîkatlardan birine mensup olan mürîd demektir.¹⁶⁷ Tarîkata girmek isteyene tâlib, orta derecelere ulaşana sâlik, yüksek mertebelere ulaşana ise, vâsıl denir.¹⁶⁸ Sâlik makamlarda ilmiyle değil, hâliyle ilerleyen kimsedir.¹⁶⁹ Keşif mertebesine ulaşmadan önce riyâzet ve mücâhede ile meşgul olana mürîd, riyâzet ve mücâdele ile meşgul olmadan evvel keşif derecesine ulaşana ise, murâd denir.¹⁷⁰ Mürîd Hakk’ı irâde eden, murâd ise Hak tarafından irâde edilen sâliktir.¹⁷¹ Mürîd, tasavvuf yoluna henüz giren mübtedîdir. Murâd ise, bu yolda işin sonuna varan muntehîdir.¹⁷² Mürîd, kendi irâdesinden sıyrılmış olan kimseye denir.¹⁷³

Âbidin Paşa’ya göre sâlik özetle şu hususlara dikkat etmelidir: Bildiği ile amel etmek, her hususta orta yolu seçmek, ilahî irâdeden ayrılmamak, şüpheli şeyleri terk etmek, her şeyde

¹⁶³ Âbidin Paşa, a.g.e., VI, 279; Tirmizî, Kıyâme, 60; Ebû Dâvûd, *Sünne*, 15.

¹⁶⁴ Âbidin Paşa, a.g.e., VI, 353-354; Sihhati hakkında bakınız: Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, 173-174, Aclûnî, “Bu hadîsi *Kuşeyrî*, *Risâle*’sinde zikretmiştir” demektir; Yıldırım, a.g.e., s.79-80.

¹⁶⁵ Buhârî, Cenâiz, 32, Müslim, Cenâiz, 11; Ebû Davûd, Cenâiz, 24; Nesâî, Cenâiz, 22; İbn Mâce, Cenâiz, 53.

¹⁶⁶ İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut, ts.

X, 442; Hüseyin b. Muhammed Rağîb el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur’ân*, İstanbul 1986, s.349; Hasan eş-Şarkavî, *Mu’cemu Elfâzi’s-Süfîyye*, Kahire 1987, s.171; Bkz., Çelik, Âbidin Paşa’nın Mesnevi Şerhi ve Tasavvufî Düşünceleri, 79-83.

¹⁶⁷ Hüseyin Kazım Kadri, *Türk Lügatî Türk Dillerinin İştikakı ve Edebî Lügatları*, I-IV, İstanbul 1943, III, 412; Orhan, Orhan, Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1977, IV, 205; Hasan Akay, *İslâmî Terimler Sözlüğü*, 2.bs., İstanbul 1995, s.409; M. Kemâl Atik, “Sâlik”, *İslâmî Kavramlar*, Ankara 1997, s.622.

¹⁶⁸ Osman Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Seha Neşriyat, İstanbul 1995, s.111.

¹⁶⁹ Kelâbâzî Ebûbekir Muhammed. *et-Ta’arruf li Mezhebi Ehli’t-Tasavvuf*, tah. Mahmud en-Nevâvî, 2. bs., Kahire 1400/1980, s.167; a. mlf., a.g.e., *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, çev. Süleyman Uludağ, 2.bs., İstanbul 1992, s.200.

¹⁷⁰ Kelâbâzî *et-Ta’arruf li Mezhebi Ehli’t-Tasavvuf*, s.167; a. mlf., a.g.e., *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, çev. Süleyman Uludağ, 2.bs., İstanbul 1992, s.200.

¹⁷¹ Kelâbâzî, a.g.e., çev. Uludağ, s.200.

¹⁷² Abdülkâdir Geylânî, *el-Gunye li-Tâlibî Tarîki'l-Hak*, Mısır, ts., II, 177; a.mlf., *Hakkı Arayanların Kitabı*, çev. Abdülkâdir Akçipek, İstanbul 1991, s.1049.

¹⁷³ İbn Arabî, *Mu’cemu Istulâhâtî’s-Süfîyye*, s.64, (Mukaddemât içerisinde); Seyyid Şerif Cürçânî, *Kitabü’t-Târîfât*, Basım yeri ve tarihi yok, s.208; Sâlik-Mürîd ile ilgili olarak daha fazla bilgi için bakınız: Kelâbâzî, a.g.e., s.166-168; (Trc., s.200-202); Kuşeyrî, *Risâle*’sinde “Mürîdlere nasihat” başlığı altında bir bölümde mürîdlerin yerine getirmesi gereken kuralları işlemiştir. Abdülkerim el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, tah. Abdülhalim Mahmûd- Mahmûd b. eş-Şerif, Dâru'l-Kütübî'l-Hadîs, I-II, Basım yeri ve tarihi yok, II, 731-743.

“Ölmeden önce ölünüz”¹⁷⁴ düsturuna göre hareket etmek, “uç gillet”e riayet etmek yani az yemek, az konuşmak, az uyumak, gece ibâdetine devam etmek, mürşid-i kâmilin değer ve kıymetini bilmek, dünyanın zâhirî süslerine aldanmamak, kötü arkadaşlardan uzak durmak, yapacağı işin neticesini önceden düşünmek, sâlih insanlarla beraber olmak ve onların halleriyle hallenmeye çalışmak, sözlerine dikkat etmek.

Âbidin Paşa'nın sâliklere tavsiyeleri arasında şunlar zikredilebilir: Akıl, mevki ve iktidara itimat edilmemesi, aşırı beşerî hevâ ve heveslerden uzak durulması, kötü arkadaşlardan kaçınılması, münâcât ve niyazı itiyat edininip, Allah Teâlâ'nın tevbeleri kabul edici olduğunun şuurunda olarak günahların affi için göz yaşı döküp istiğfar edilmesi. Hülâsa, “Vusûlsüzlüğümüz usûlsüzlüğümüzündür”¹⁷⁵ sözünden ders alınacak olursa, sâliklerin yükümlülüklerini yerine getirmeden önce vazifelerinin neler olduğu ve nasıl ifa edileceğini, tasavvuf ve tarikat sahasında kaleme alınmış eserlerden öğrenip ona göre hareket etmeleri gereği ortaya çıkar. Bu kendileri için olduğu kadar içerisinde yaşadıkları toplum için de yararlı olacaktır.¹⁷⁶

Müellifin özenle üzerinde durduğu bir başka konu da sâliklerin manevî sırlarını gizlemeleri, özellikle nâ-ehil kişilere açmamaları hususudur. Çünkü bu durum konuyu istismar etmek isteyenlerin işine yarar. Anlayışı kıt kişilerin itikadına zarar verir. Şayet açıklamak gerekiyorsa ehil kişilere özellikle de mürşidine açması gerekir. Tohum, toprak içinde gizli kaldığından mahsul verir. Eğer kemale vasıl olmadan evvel çıkarılırsa, çürür ve yok olur. Sırların ifşası da tohumu yerden vakitsiz çıkarıp çürümesine sebebiyet vermek gibidir.¹⁷⁷

¹⁷⁴ Hadisin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, s.290, Hadis No: 2669, Aclûnî şu bilgileri vermektedir: İbn Hacer el-Askalanî “Böyle bir hadis sabit değildir” demiştir. Aliyyu'l-Karî ise, “Bu sûflerin kelâmıdır. Mânası ise, mecburi ölüm gelmeden önce, şehvetlerinizi terk etmek suretiyle kendi ihtiyarınızla ölünüz” demektedir.

¹⁷⁵ Kelâm-i kibâr.

¹⁷⁶ Çelik, Âbidin Paşa'nın Mesnevi Şerhi ve Tasavvufî Düşünceleri, 85-92.

¹⁷⁷ Çelik, Âbidin Paşa'nın Mesnevi Şerhi ve Tasavvufî Düşünceleri, 87-88; Manevî sırları ifşâ etmeme hususunda çoğu mutasavvıf sâlikleri vurgulu bir şekilde uyarılmışlardır. Örnek olarak Alvarlı Muhammed Lütfî Efendi (d.1285/1868-v.12 Mart 1956)¹⁷⁷ bu konudaki görüşlerini şöyle nazma dökmüştür. Önemine binaen alıntıladdık.

Tasavvuf sâf-ı dilden Hazret-i Allah'a dönmektir

Tasavvuf ıstılâhâtı ile sanma öğrenmektir

Tasavvuf emr-i billâh ile dâim olmak elbettir

Yalnız sanma elfâz-ı ibârât beğenmektir

Tasavvuf hasbeten-lillâh bulursa ehlini söyler

Nukûşâtı makalâtı makâmat mı güvenmektir

Doğar havf-i Hudâ'dan ilm-i hikmet kalb-i âgâhe

Gönülde inzivâ eyler mehabbete dökünmektir

Alvarlı'ya göre bu yolda mânevî sırları gizlemek, bilmiyor görünmek farz derecesinde mühimdir. Bu sırları ifşâ etmek zulümdür.

Bu yolda ketm-i esrâr eylemek ağyârdan farzdır

Cehâlet perdesine zâhiren vallah bürünmektir

Tasavvuf sırrını nâ-ehline neşreyleyen zâlim

Verip nâmûsunu ağyâr eline kâre dönmektir

Tasavvuf nüshaları var yine erbâbına mahsûs

Haramdır mübtedîlere haram ile sürünmektir

Zira nâ-ehil olanlar maneviyatta çocuk mesabesinde olup bu derûnî manadan bir şey anlamazlar.

Sabilere tezevüc lezzetin söyleyen ahmaklar

Hakikatte olup sârik zâhir sâdik görünmektir

Görünmezden mukaddem mihr-i ma'nâ kalb-i tâlibde

Güneşten bahsi kılmaklık hayâsızlardan olmaktır

2. Veli

Dost, yâr, sevgili ve ermiş,¹⁷⁸ pek yakın olmak, arkası sıra gelmek, tâkip etmek¹⁷⁹ mânalarına gelen velî kelimesinin çoğulu evliyâdır. Velî, Allah Teâlâ'nın isimlerinden birisidir. Mü'min için Allah'ın velîsi denir. Allah Teâlâ için ise, mü'minlerin velîsi ve mevlâsı ifadesi kullanılır.¹⁸⁰ Evliyâ, hayatını riyâzât ve mücâhedelerle ibâdet ve taata sarfederek kendisinden gayptan haber verme, halleri keşfetme gibi harikalar zuhura gelen insanlar için kullanılan bir tabirdir.¹⁸¹

Âbidin Paşa velâyet konusunda şunları ifade etmektedir: Allah dostları üç sebepten dolayı Allah Teâlâ'nın gölgesine teşbih olunabilir: Birisi, insan sıcakta bir gölgeye varınca, cismen harareten selamet bulduğu gibi, bir veliyyullah'a da ilticâ edince birçok ıstıraptan selamet bulması; diğeri, bir yerde gölge görününce güneşe ve aydınlığa delil olup, Allah dostunun da Hudâ'nın nuruna delil olması; sonuncusu ise, gölge her yönü ile güneşe tabidir, Allah dostları da her zaman onun emirlerine tabi olmuşlardır.¹⁸²

Evliyâullâh ve âriflerin gönülleri ilâhî muhabbet ve tam teslimiyet ile doludur. Onların kalplerinde gazap, kin ve haset gibi kötü hasletlerden hiçbiri bulunmaz.¹⁸³ Enbiyâ ve Allah dostları, bu dünyada gördükleri eziyet ve zulümden şikâyet yerine şükür ederler. Zira bilirler ki, hikmet icabı, mihnet ve meşakkate giriftar olduktan sonra emn u emâna layık olurlar. Çektikleri mihnet ve meşakkati ar değil, şân ve iftihar vesilesi bilirler.¹⁸⁴ Kâmil mü'minin sinesi, âyine-i Hak olduğundan mü'min-i kâmil de akıl ve kalbimize doğan fikirleri bileceği hasebiyle, evliyâullâhın ve herkesin hakkında sû-i zan etmek herhalde ziyan ve hüsrân getirir.¹⁸⁵ Allah Teâlâ'nın nuru ile bakan bazı kâmiller insanın âlem-i ukbâya gitmeden önce, saîd veya şakî olduğunu bile bilirler. Onlar için her şey ayandır.¹⁸⁶ Âbidin Paşa, *Mesnevî*'nin 3661. beytinin şerhinde Bakara sûresinin ilk âyetini tefsir ederken hurûf-i mukattaa hakkında mühim bir tespitte bulunur. Ona göre eğer Kur'ân-ı azîmü'ş-şânda mevcut olan hurûf-i mukattaa'nın mânasını herkese bildirmek iktiza etse idi, Cenâb-ı Hak sarîh ibarelerle onların

---

İşin aslı mutasavvıf ne zaman neyi ne kadar konuşabileceğini iyi bilmeli ve mütevâzi olmalıdır:

*Nice yüz bin makâmâtı terakkî eylese âşık
Tasavvuf neşrine me'mur olur mu bunu bilmektir
Bu dînin a'zam-ı şartı kıyâs-ı nefis ü insâfdır
Yerinde sâmit u sâbr bu babda râhı almaktır
Mutasavvıf mütevâzi olur kor yerlere yüzler*

Dayanıp Lutfi Mevlâ'ya iman ile sevinmektir (Birol Yıldırım, *Avırlı Muhammed Lutfi Hayatı ve Hulasatu'l-Hakâyik Adlı Eserindeki Ahlâkî Unsurlar*, 27-28; Muhammed Lutfi Efendi, *Hulâsâtü'l-Hakâyik ve Mektubât-ı Muhammed Lutfi*, 130-131.)

¹⁷⁸ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 2.bs., Marifet Yay., İstanbul 1996, s.566; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, Rehber Yay., Ankara 1997, s.554; Akay, *İslâmî Terimler Sözlüğü*, s.126; Celal Kırcı, "Evliyâ", İslâmî Kavramlar, s.230.

¹⁷⁹ Kadîrî, *Türk Lügatî Türk Dillerinin İhtikakı ve Edebî Lügatları*, IV, 644; Âsım Efendi, Mütercim, *Kâmûs Tercümesi*, I-IV, Matbaa-i Osmaniyye, İstanbul 1304-1305/1886-1887, IV, 1223.

¹⁸⁰ İsfahanî, a.g.e., s.837; İbn Manzûr, a.g.e., XV, 406-407; Velînin anlamı için bakınız: Ebu'l-Alâ Affî, *Muhyiddîn İbn Arabî'de Tasavvuf Felsefesi*, çev. Mehmet Dağ, İstanbul 1998, s.102-103.

¹⁸¹ Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, 573; Robert L. Cohn, aslı Arapça olan velî kelimesinin İngilizce'ye genelde "Saint" şeklinde çevrildiğini ve bunun da Kur'ân-ı Kerîm'de, takvâ sahibi olan Allah dostlarını ifade etmek için kullanıldığına dikkat çeker. (Robert L. Cohn, "Sainthood" (Evliyâ), *The Encyclopedia of Religion*, XIII, pp.1-6.)

¹⁸² Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 234-235.

¹⁸³ Âbidin Paşa, a.g.e., III, 215.

¹⁸⁴ Âbidin Paşa, a.g.e., V, 225.

¹⁸⁵ Âbidin Paşa, a.g.e., V, 219.

¹⁸⁶ Âbidin Paşa, a.g.e., VI, 145-146.

mânasını izhâr buyurlardı. Eğer mânaları hiçbir insan tarafından bilinmemek gerekse idi o halde âyetlerin nüzulleri icap etmezdi. Binaenaleyh hurûf-i âliyye-i mukattaa herkesin anlayacağı yolda dile ve kaleme gelmez. Fakat yüce mânaları Peygamber Efendimizle, manen terakki etmiş Allah dostları için kendi derecelerine göre ve rûhânî bir suretle malumdur.¹⁸⁷ Müellife göre akılda zirve olan Allah dostlarının sohbetlerinden istifade edilmelidir. Onların bir anlık sohbetinden himmetinden elde edilecek bir değeri kişi belki de kendi başına aylarca yıllarca elde edemez.¹⁸⁸

3. Ârif

Ârif, bilen, vâkif, âşinâ, tanıyan, anlayışlı, kavrayışı mükemmel, irfân ve ma'rifet sahibi anlamlarına gelir. Allah Teâlâ'nın kendi zatını, sıfatlarını, isimlerini ve fiillerini müşâhede ettirdiği kimselere denir.¹⁸⁹ Âlim gibi bilen mânasına gelirse de ondan farklıdır. Âlim, ilmi, bir tahsil ve çalışma sonucu elde eder. Ârif ise irfâna, ilham ve hâl ile ulaşır. Çoğulu ise, ârifûn/urefâ'dır.¹⁹⁰ Bir başka deyişle ârif, tekellüfsüz, düşünmeye hacet kalmaksızın gördüğünü bilen ve anlayan, zevkî ve vicdanî irfân sahibine derler.¹⁹¹ Tasavvufta ârif, ma'rifet ehline verilen isimdir. Ma'rifet eşyanın hakikatleri ind-i ilâhîde nasıl ise, öylece keşfen bilinmesi ya da amel, takvâ ve sülûkten hâsıl olan bir ilimdir.¹⁹²

Müellif, Ney ile ârif (insân-ı kâmil) arasındaki benzerlikleri dokuz madde halinde şöyle sıralamaktadır: Öncelikle nây/ney kamışlıkta olup, kesilmemiş iken daima neşvü-nemâ halinde ve hayat sahibi idi. Kesildikten sonra kurudu. Ârifin rûhu dahi, rûhlar âleminde nihâyetsiz manevî lezzetlere nail olmuş iken gaddar ve haşin olan dünyaya gelince temiz su kaynağı gibi olan rûhlar âleminde mahrum kaldı ve susuz kalmış gibi kurudu. İkinci olarak; neyden âşikâne sedalar çıkar, ârif olan insandan dahi âşikâne ve ârifâne sözler zuhur eder. Üçüncü olarak; neyin sedası işitenin aşkını artırır. Ârifin dahi hikmet alâmeti olan sözleri işitenin aşkını artırır ve kalplerini beşerî elemelerden azat eder. Dördüncü olarak neyin avaz ve sedasından çoğunlukla bir hikâyeye, bir aşk macerası hissedilir. Ârifin sözünden dahi çoğu vakitlerde hakikî âşıkların yüce halleri ve lâhût âleminin yüce sınırları işitilir. Beşinci olarak; neyin hüneri zahir cisminde değil derunundadır. Ârifin dahi kemâlâtı bâtınîdir. Altıncı olarak; neyin kameti doğrudur. Ârifin dahi hali doğru ve ahlâkı kerîmdir. Yedinci olarak; ney kamışlıktan kesilip ayrıldı, gariptir. Rûhlar âleminde ayrılan ârif de dünyada gariptir. Sekizinci olarak; neyin içi her şeyden halî ve aşk nefhası ile doludur. Ârif dahi her nevi kin ve hileden kurtulmuş ve kalbi sevgi ve aşk-ı rabbânî ile süslenmiştir. Dokuzuncu olarak; ney kendiliğinden âşikâne ses çıkaramaz, üstad bir üfleyicinin nefesine muhtaçtır. Ârif de bir

¹⁸⁷ Âbidin Paşa, a.g.e., 194, VI

¹⁸⁸ Son cümle “*Men talebe ve cedde vecede*” sözünün manasıdır. Sultan Veled, *Maarif*, çev. Meliha Anbarcıoğlu, İstanbul 1993, s.352-353.

¹⁸⁹ İsfahânî, a.g.e., s.496; İbn Manzûr, a.g.e., IX, 236; Âsım Efendi, a.g.e., III, 676; Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri*, s.29; Camî, a.g.e., s.27; Reynold Alleyne Nicholson, *The Mystics of Islam*, London 1970, p.79; a.mlf., *İslâm Süfileri*, çev. Mehmet Dağ ve Diğerleri, Ankara 1978, s.67; Fehmi Kuyumcu, “Tasavvufun Başlıca Deyim ve Terimleri Üzerine Bir Deneme”, *Mavera Tasavvuf Özel Sayısı*, ss.31-63.

s.40; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.52-53; a.mlf., “Ârif”, *DİA*, III, 361-362; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.117; Hançerlioğlu, a.g.e., I, 168; Akay, *İslâmî Terimler Sözlüğü*, s.37; M. Kemâl Atik, “Ârif”, *İslâmî Kavramlar*, s.68.

¹⁹⁰ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.117; Bu kelimenin İngilizce karşılığı ise “Gnostic” ve “Knowing” sözcüğüdür. (*Resimli Ansiklopedik Büyük Sözlük İngilizce Fransızca Almanca Karşılıklar Terimler Deyimler Atasözleri*, I-X, İstanbul 1982, I, 146; Robert Avery ve Diğerleri, *Redhouse: English-Turkish Dictionary*, İstanbul 1974, s.415.)

¹⁹¹ Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, 79.

¹⁹² İzmirli, “Ârif”, *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, s.473.

silsile halinde varis olageldiği feyiz veren bir nefese ihtiyaç duyar.¹⁹³

Âbidin Paşa, âriflerin birtakım özelliklerini şu şekilde ifade eder: Kâmil olan ârifin kelâmı, aşk ateşinin aynasıdır. Hevâ ve hevesten hâsıl olan mânasız söz değildir. Her kim ki, bu aşka ulaşmaz ise, hiç olsun, zira insaniyete layık olan mertebeleri bulamayacak, fanî ve denî kalacaktır. Öyle kalmaktan ise, hiç olması evlâdır. Her kim ki, bu ateşi, bu feyzi bulmaz ise, kendi nefisini mücâhede ile yok etsin. Ta ki, sûrî vücûttan ve nefsânî arızâlardan halas bulduktan sonra rûhânî aşk ateşini bulup bahtiyar ve mutlu olsun. Her kim ki, ateş-i aşkı elde etmez ise, o kimse sırf cisim ve maddeden ibaret bir mahluk olup, rüzgar gibi latif ve hayat bahşeden birisi olamaz.¹⁹⁴

Kalem kâtibin elinde ihtiyarsız olarak mâna saçtığı gibi, ârif-i billâh da, ilâhî kudrete karşı tamamıyla boyun eğicidir. Allah Teâlâ her ne emrettiyse onu icraya gayret ederek kendini iki cihanın saadetine nail eder. Allah Teâlâ, daima hayır işler, binaenaleyh âriften her ne vakit hayırlı bir fiil görünür ise, onun Allah Teâlâ'dan olduğu güneş gibi açıktır. Hayırlı fiilin zahiren âriften zuhuru kalemden yazının zuhuru gibidir. Ârif sûretâ uyanık iken dünyanın gam ve kederinden rahat, uykuda gibi rahatsızlık veren düşüncelerden azadedir ki, bu nevi uyku ve rahat rûhânî ve daimî olup, zahirî uyku gibi değildir.¹⁹⁵

İrfanı olmayan kimseler ârif ve âdil insanı sıradan bir insan gibi zanneder. Yalnız zahirî şekillerine atf-ı nazar ederek habersiz kalır. İnsanın aslı, beden değil rûh ve irfândır. Mecnûn gibi âşik olmayınca Leyla'nın güzelliğinin mânası anlaşılacağı gibi ârif insan da inatçılara hâl lisanı ile ima eder ki, hakikati anlayacak, idrak edecek akıl nuru ve rûhânî feyiz olmadıkça zarurî olarak haberdar olamaz ve yükselmezsiniz. İrfândan nasipsiz olan adam zahiren uyanık görünür ise de, faydasız işler ile meşgul olduğundan işi tamamen hayal ve evhâmdir.¹⁹⁶

Netice olarak ârif, masiyetten uzak, ilâhî zevk ve irfâna sahip olan, ma'rifet ehli mü'min demektir. Ma'rifet, insân-ı kâmil olan mürşîdlerin vasıflarından birisidir. Bu vasfın, irşâd görevlerini yerine getirmede kendisinden faydalandıkları önemli bir husûsiyet olduğu kanaatindeyiz.¹⁹⁷

4. Şeyh, Mürşîd ve İnsân-ı Kâmil

Çoğulu “meşâyih” olan şeyh kelimesi, yaşlı, ihtiyar, pîr, kabile başkanı ve önder gibi anlamlara gelmektedir.¹⁹⁸ Yaşça, ilimce ve amelce büyük anlamlarından herbiri için de kullanılır. Burada amelen büyük kimse için kullanılmıştır.¹⁹⁹ Şeyh, tasavvuf ıstılâhında, şerîat, tarikat ve hakikat ilimlerinde zirveye ulaşan, nefsin afetlerini, hastalıklarını ve onların şifasını bilen insân-ı kâmile verilen isimdir.²⁰⁰

Fenâ-fillâh mertebesine ermiş olan²⁰¹ mürşîd hâzık bir hekime benzer ki, hekim nasıl kendisine gelen hastayı, hastalığına ve bünyesinin direnci ve durumuna göre teşhis ve tedavi ederse, mürşîd de kendisine gelen insanları aynı tarzda tedavi eder. Yine mürşîd bir komutana

¹⁹³ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 17-18.

¹⁹⁴ Âbidin Paşa, a.g.e., I, 42.

¹⁹⁵ Âbidin Paşa, a.g.e., I, 222.

¹⁹⁶ Âbidin Paşa, a.g.e., I, 228.

¹⁹⁷ Çelik, Âbidin Paşa'nın Mesnevi Şerhi ve Tasavvufî Düşünceleri, 102.

¹⁹⁸ İsfahanî, a.g.e., s.396; İbn Manzur, a.g.e., III, 31; Âsım Efendi, a.g.e., I, 1028; Akay, *İslâmî Terimler Sözlüğü*, s.443; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.496; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.673.

¹⁹⁹ Mehmet Raif Efendi, *Mekâsidü't-Tâlibin İlmihal Tasavvuf Meviza*, sad. Abdülkâdir Dedeoğlu, İstanbul, ts., s.134.

²⁰⁰ Tehânevî, a.g.e., I, 736.

²⁰¹ Öztürk, *Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnete Göre Tasavvuf*, s.120.

benzer ki, savaş sırasında orduya strateji çizer, yön verir. Mürşid de tâlibe nefsin karşısında nasıl hareket edeceğini gösterir.²⁰²

Kâmil olan insan için her keyfiyette bir hikmet ve lezzet ve her vakada manen terakki ve saadet vardır. Bununla beraber bu nimet ve saadet, tembeller hakkında bilakis mesuliyet ve şiddetli cezayı gerekli kılar. Kâinatın cüzleri, hâl lisanı ile insana derler ki, biz akıl gibi manevî ihsânların ekserisinden mahrum iken her zaman cereyan, deverân ve halimize göre yardımlaşma ile Yezdân'ın feyzini neşrederiz. Sen ise, ihtiyarın ve hikmetinle benzerlerinden üstünsün; pâk tabiatın hasebiyle necip ve edipsin, sen dünyada ne yaparsın ve hangi hayırlı işin icrasıyla uğraşırın?²⁰³

İnsanın mürşîdi, bir insân-ı kâmil ise, şâyet ümit binası yıkılsa, yeniden ve evvelki gibi hayâller enkazı suretinde çürük değil, metin ve emniyet veren manevî hendese ile insanın kalp ve aklında, sağlam bir bina inşa ederek, Allah sevgisi, ahlâk-ı hamîde ve yüce kemâlât ile sahibini ihya eder.²⁰⁴

Ebedî hayata hazırlanmak için şeyhe ihtiyaç olduğu hususunda mutasavvıflar hemfikirdirler.²⁰⁵ Âbidin Paşa da aynı görüştedir ve bu görüşünü şöyle dile getirir: Deme ki, “bende fitrat, zeka ve firâset olduğundan mürşidsiz manevî mesafeleri kat’ eylerim.” Zekan olsa dahi zekana istinad etme. Çünkü senden daha dâhî, daha zeki birçok insanlar mürşide müracaatı reva görmediklerinden perişan ve târumâr oldular.²⁰⁶

Müellife göre şeyh olmayıp da şeyh kıyafetine bürünenlere şöyle hitap etmek gerekir: “Sen o kadar zâlim ve hilekârsın ki, senden kimse kolaylıkla kurtulamaz. Senin gibi kavi bir riyâkârın düşmanı Kâdir-i mutlak olsun.²⁰⁷ Bir kimse bir adamı yoldan saptıracak olursa, bilsin ki, kendi kendini aldatmış yalancı ve aldatıcı unvanı ile bednâm olarak rezil olur.²⁰⁸

Âbidin Paşa, zahirî muharebe ile nefisle mücâdelenin mukayesesini de yapmaktadır: Zâhirî muharebe sûretâ şiddetli görünür. Hakikatte nefis ve şeytan ile muharebe bundan daha şiddetlidir. Çünkü nefis-i emmâre ve şeytan görünmez iki düşmandır.²⁰⁹ Kur’ân-ı Kerîm’de şeytan 70, çoğulu olan şeyâtın, 18, İblis ise, 11 yerde olmak üzere, toplam 99 yerde geçmektedir.²¹⁰ Müellife göre şeytan vesvese silahını kullanır. Onun peşine düşenler perişan olurlar.²¹¹ Onun için “*Gerçek mücâhit, nefsiyle mücâhede edendir*”²¹² buyrulmuştur.

²⁰² Hasan Kâmil Yılmaz, “Şeyh veya Mürşid”, *Altınoluk Dergisi*, (Mayıs 1995), Sayı: 111, s.32-33.

²⁰³ Âbidin Paşa, *Saadet-i Dînya*, s.34.

²⁰⁴ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 137.

²⁰⁵ Bu konu ile ilgili olarak bakınız: Muhyiddîn İbn Arabî, *et-Tedbirâtü'l-İlahiyye fi Islâhu Memleketi'l-İnsaniyye: Tedbirât-ı İlahiyye Tercüme ve Şerhi*, Tercüme ve Şerh: Ahmed Avni Konuk, haz. Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın, İstanbul 1992, s.423; İbn Haldun, *Şifâu's-Sâil li-Tehzibi'l-Mesâil Tasavvufun Mahiyeti*, haz. Süleyman Uludağ, 2. bs., Dergâh Yay., İstanbul 1984, s.185; Selim Kırımî, *Burhânu'l-Ârifîn*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, No: 2679, vr.5a; Şihabuddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Sebi'l-Mesânî*, Beyrut 1405/1985, III, 173; Ramazanoğlu, *Musâhabe* VI, 131-141; Mahir İz, *Din ve Cemiyet*, İstanbul 1990, s.209; Havva, a.g.e., s.333; Schimmel, *Tasavvufun Boyutları*, s.97-98; Sâdık Dâna, *Tasavvuf ve Marifetullâh*, İstanbul 1995, s.61vd; Ahmet Çelik, “*el-Âlûsî'nin Rûhu'l-Meânî İsimli Eserinde İşarî Tefsir*”, (Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE), Erzurum 1996, s.57-59.

²⁰⁶ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 138.

²⁰⁷ Âbidin Paşa, a.g.e., IV, 126.

²⁰⁸ Âbidin Paşa, a.g.e., IV, 129.

²⁰⁹ Âbidin Paşa, a.g.e., II, 293.

²¹⁰ Muhammed Fuad Abdülbakî, *el-Mu'cemü'l-Müfrehes li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İstanbul 1984, s.262-263; Dünya kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'deki anlamları için bakınız: Öztürk, *Kur'ân'ın Temel Kavramları*, s.95-96.

²¹¹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 230.

²¹² Ebûbekr Ahmed b. Huseyn Beyhakî, *Şuabü'l-İmân*, I-IX, Beyrut 1990, VII, 499.

5. Dünya

Dünya kelimesi, “yakın olmak” mânâsına gelen “dünüv” kökünden türemiş olup, “en yakın” anlamındaki ednâ kelimesinin müennesidir. Dünya kelimesinin “alçaklık, kötülük” mânâsındaki “denâet” kökünden geldiği de ileri sürülmüştür.²¹³

Âbidin Paşa'nın dünya hakkındaki görüşü, diğer mutasavvıfların bu konudaki tavırlarına uygunluk arz etmektedir. Genelde mutasavvıflara göre dünya, Allah'a giden yolu tıkayıcı, Hak sevgisini ve hikmet dostluğunu engelleyici bir belâ olarak telakki edilmiştir.²¹⁴ İnsanların Allah Teâlâ'ya itaatsizliğine sebep olan unsurlardan birisinin de dünyaya aşırı bağlılık olduğu malumdur.²¹⁵ Âbidin Paşa dünyayı insanın ahiretini kazandığı yer olarak niteler.²¹⁶ Dünya malı, insana perde olur. Sabır ve cesaretini ve sair makbul vasıfları izhâr etmekten men eder. Şu kadar ki, mezmum olan mal, dünya sevgisini kibir ve gururu davet edici olanıdır. Yoksa meşru ve makbul surette kullanılan mal vebal değil yüce bir nimettir.²¹⁷ “Lâ râhete fi'd-Dünyâ” “Dünyada rahatlık yoktur” gereği dünya rahat edilecek bir yer değildir. Aslolan “Ölmeden önce ölünüz”²¹⁸ hadîs-i şerîfinin sırrına mazhar olmaktır.

6. Kalp

Kalp, çevirme, döndürme, değiştirme, bir şeyin altını üstüne getirme gibi anlamlara gelir.²¹⁹ Hem maddiyât hem de manevîyyâtta kullanılır.²²⁰ Biyolojik olarak insan göğsünün sol tarafında bulunan çam kozalağına benzeyen bir et parçasıdır.²²¹ Kalp, biyolojik, duygusal, ahlâkî ve dinî yaşamın kaynağıdır.²²² Akıl, rûh, ma'rifet yeri ve Allah Teâlâ'nın tecelli ettiği yer anlamlarına da gelir.²²³ Bir başka deyişle kalp, insanın Allah Teâlâ'ya bağlandığı, ona iman ettiği ve manevî emanetin saklandığı,²²⁴ insanın sevmesini, buğz etmesini, seçmesini ve

²¹³ İsfahanî, a.g.e., s.248-249; İbn Manzûr, a.g.e., XIV, 271vd; Muhammed b. Ebî Bekr er-Razî, *Muhtari'î's-Sıhah*, İstanbul 1980, s.180; Âsım Efendi, a.g.e., III, 959; Yazır, a.g.e., I, 403; İzutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s.78; Süleyman Uludağ, “Dünya”, *DİA*, X, 22-25; Celal Kırca, “Dünya”, *İslâmî Kavramlar*, s.195.

²¹⁴ Öztürk, *Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnete Göre Tasavvuf*, s.300; Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız: Abdullah İbnü'l-Mübarek, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*, tah. Habibürrahman el-A'zamî, Beyrut, ts., s.173vd; a.mlf., *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik Zâhidlik ve İncelikleri*, çev. M. Adil Teymur, İstanbul 1992, s.121-136; Ebû Abdillâh Haris b. Esed el-Muhâsibî, *Risâletü'l-Müstersîdîn*, tah. Abdülfettah Ebu Gudde, Halep 1964, s.85vd; Ebu Hâmid Mumammed el-Gazzâlî, *İhyâ.*, (Trc., III, 453vd); a.mlf., *Mükâşefetü'l-Kulûb*, Beyrut 1414/1994, s.144-167, 286-293; Geylânî, *el-Fethu'r-Rabbânî*, s.76-82; 88-91; İbn Arabî, *et-Tedbirâtü'l-İlâhîyye*, s.162vd; Şarânî, *Gerçek Şeyhler*, s.197-200; Dahlân, a.g.e., II, 5-9; Erzurumî, *Ma'rifet-nâme*, s.269vd; Mehmed Zahid Kotku, *Tasavvufî Ahlâk*, I-V, 6.bs., İstanbul 1991, III, 67-80; IV, 69vd; V, 200-212; Sunar, *Mistisizmin Ana Hatları*, Ankara 1966, s.129-132; Yaşar Nuri Öztürk, “Dünya Nimetleri Üstüne”, *Hareket*, Sayı: 61-62, (Ocak-Şubat 1971), ss.13-18; Mehmet Demirci, “Zâhidlik Nedir, Dünya Ahiret Dengesi Nasıl Kurulur?” *DEÜİFD.*, Cilt: 4, İzmir 1987, ss.105-126; Lütfi Doğan, *Toplumun Temelini Sarsan Belli Başlı Problemler*, 4.bs., Ankara 1995, s.118-119, 274-276; el-Behiy, a.g.e., s.244-251; Celal Kırca, “Dünya”, *İslâmî Kavramlar*, s.195-198.

²¹⁵ Kasapoğlu, a.g.e., s.187.

²¹⁶ Âbidin Paşa, *Saadet-i Dünya*, s.4-5.

²¹⁷ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, IV, 133.

²¹⁸ Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, s.290, Hadîs No: 2669, Aclûnî şu bilgileri vermektedir: İbn Hacer el-Askalanî “Böyle bir hadîs sabit değildir” demiştir. Aliyyü'l-Karî ise, “Bu sûflerin kelâmıdır. Mânası ise, mecburi ölüm gelmeden önce, şehvetlerinizi terk etmek suretiyle kendi ihtiyarınızla ölünüz” demektedir.

²¹⁹ İsfahanî, a.g.e., s.620; İbn Manzûr, a.g.e., I, 685vd; Âsım Efendi, a.g.e., I, 445; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.296-298; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.422-423.

²²⁰ Kadrî, *Türk Lügatü Türk Dillerinin İştikakı ve Edebî Lügatları*, III, 823-824.

²²¹ Cürçânî, a.g.e., s.178; Tehânevî, a.g.e., II, 1170; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.422.

²²² Michel Meslin, “Heart” (Kalp), *The Encyclopedia of Religion*, VI, 234-237.

²²³ Akay, *İslâmî Terimler Sözlüğü*, s.246.

²²⁴ Şar, *İslâmî Bilgiler Ansiklopedisi*, s.145.

azmetmesini sağlayan kaynaktır.²²⁵ Kur'ân-ı Kerîm'de kalp kelimesi müştaklarıyla birlikte 132 kez geçmektedir.²²⁶

Kur'ân-ı Kerîm ve hadîs-i şerîflerde kalbe nisbet edilen belli başlı vasıflar yardımıyla da kalpler sınıflandırılmışlardır: 1. Yufka kalp. 2. Mütevâzî kalp. 3. Mutmain kalp. 4. Selîm kalp. 5. Kararmış kalp. 6. Hasta kalp. 7. Katı kalp. 8. Kılıflı kalp. 9. Kilitli kalp. 10. Mühürlü kalp.²²⁷

“İnsan vücûdunda bir et parçası vardır ki, o iyi olur ise, beden de iyi olur. Eğer o fenâlaşır ise, beden de fenâlaşır. Dikkat ediniz o parça kalptir.”²²⁸ buyurmuşlardır.²²⁹ Bir başka hadîs-i şerifte ise kalbin bölümlerinden bahsedilmiştir: “Kalpler dört kısımdır: 1. İçinde parlak bir nur bulunan kalptir. Bu mü'minin kalbidir. 2. Kararmış ve ters çevrilmiş kalp, bu da kâfirin kalbidir.²³⁰ 3. Kılıfına konmuş ve ağız bağlanmış olan kalp, bu da münâfiğin kalbidir. 4. İmanın ve nifâkın bulunabileceği kalptir.”²³¹

Kalp tabirinin hem zahirî kalbe hem de akla şümulü vardır. Çünkü her bir kaptan içindeki şey sızar.²³² Kalbe sürekli olarak olumlu ve olumsuz düşünceler gelir. Bu düşüncelerin kaynağı Bunlar, akıl, nefis ve şeytandır.²³³ Kalbe gelen duygu, düşünce ve müşahedelerin hepsine birden “havâtır” denir. Bu kelimenin tekili olan hâtır, insanın iç âlemine gelen hitap veya içinde duyulan ses anlamına gelmektedir.²³⁴ Kalpte hayırlı işlere meyil nevînden vaki olan düşünceler, ilham; şer nevînden vaki olan etkiler, vesvese; korku nevînden olanlar, duygular; iyiliği takdir ve tercih nevînden olan düşünceler, niyet; mubah işlerin takdîr ve tercihi ve bu konudaki tamah nevînden olan düşünceler ise, kuruntu ve emeldir. Ahireti, va'd ve va'idi hatırlatmaya vasıta olan duygular tefekkür ve tezekkür/hatırlatma'dır. Ayne'l-yakîn gayb âleminin temaşası olarak kalpte vaki olan duyular müşahededir. Nefsin maişeti ve işlerin düzenlenmesine yönelik vesveseleri hemm'dir. Nihâyet kalpte alışkanlık ve şehvete meyil türünden vaki olan düşünceler de günaha yaklaşmadır.²³⁵ Necmüddîn-i Kübrâ ise, havâtır beş kısma ayırır: Bunlar, havâtır-ı

²²⁵ Dehlevî, Şah Veliyyullah Dehlevî, *Hüccetullâh'l-Bâliğâ*, I-II, Dâru't-Turâs, Kahire, ts., II, 88; a.g.e., çev. Erdoğan, II, 273.

²²⁶ Abdülhakî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, s.550-551.

²²⁷ Ergül, a.g.e., s.355-415.

²²⁸ Buhârî, İman, 39; Müslim, Müsâkât, 107; İbn Mace, Fiten, 14.

²²⁹ Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri*, s.9.

²³⁰ Daha fazla bilgi için bakınız: Toshihiko Izutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz, 3.bs., İstanbul 1997, s.175-176.

²³¹ İbn Hanbel, *Müsned*, III, 17; Sühreverdî, a.g.e., s.450; (Trc., s.563).

²³² Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 88-89; Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız: Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, Beyrut 1408/1988, s.49-63; Gazzâlî, *İhyâ.*, (Trc., III, 115vd); İbn Teymiyye, *Emrâzü'l-Kulüb*, 2.bs., Kahire 1399/1979; Abdü'l-Bârî b. Turhan es-Sinobî (Şeyh Nebî), *Hayâtü'l-Kulüb*, Müstensih: Şeyh İsmail b. Eş-Şeyh Alâuddîn, Yazı: Talik, II, ts., vr.38b-40a; eş-Şeyh Abdurrahman es-Sufûrî eş-Şafî, *Nüzhetu'l-Mecâlis ve Müntahabâtu'n-Nefâis*, I-II, ts., I, 142-148; Hüseyin Vâiz, *Ahlâk-ı Ahmedî*, çev. Tâib, İstanbul 1256/1840; İçelli Abdullah Şevket b. Mahmud Hamdî, *Ahlâk-ı Dinî*, İstanbul 1328/1910, s.21-30; Mehmed Ali Aynî, *Ahlâk Dersleri*, İstanbul 1343/1924, s.6; Mustafa Namık, *Ahlâk*, 2bs., İstanbul 1928; Kotku, *Tasavvufi Ahlâk*, I, 71vd, 139-140; V, 70vd, 243vd; M. Kemâl, *Muhyiddîn-i Arabî Hazretleri*, İstanbul 1979, s. 66-70.

²³³ Hüseyin Aydın, *Muhasibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, Ankara 1976, s.51; Bkz., Hafız Mustafa Özgür, *Kadirî Yolumu Gerçekte Yaşayanlar ve Yaşatanlar*, Hidayet Yay., İstanbul 1996.

²³⁴ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.227; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.334.

²³⁵ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-Kulüb*, I-II, Matbaatü'l-Meymene, Mısır 1310, I, 126; Hüseyin Certel, “*Ebû Tâlib el-Mekkî'de Tassavvufî Yaşayış*”, (Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE), Erzurum 1993, s.35-36.

Hak, havâtır-ı kalp, havâtır-ı melek, havâtır-ı şeytan ve havâtır-ı nefstir.²³⁶

Müellifin kalb mefhumu ile ilgili görüşleri şöyledir: Tasavvuf ehli katında pak ve mamur olan gönül Allah Teâlâ'nın arşıdır. Çünkü "*Rahmân arş üzerine istiva etti*" (Tâhâ, 20/5) buyrulmaktadır. Arşa istivada, istiva'nın maddî olması gerekir. Gönül ise, rabbânî tecellileri kabule layık ve Hak Teâlâ'yı zikir ve tefekkürle kabiliyetlidir.²³⁷ Gönül hevâ ve hevesten pak ve uzak olur ve rûhânî mamuriyet ile de süslenmiş olursa, ilâhî hüküm ve saadetlerle dopdolu ve hatadan uzak olur.²³⁸ Zâhirî beş duyu, akıl ve kalbin mahkumu olduğu gibi, bâtinî beş kuvve dahi akıl ve kalbe tabidir ki, bâtinî hisler bazı zatların kanaatine göre, zihnî, ilmî, nazarî, vehbî ve şevkî kuvvelerdir. Neticede insanda bulunan bunca zâhirî ve bâtinî kuvvenin âmir ve müdebbiri akıl ve gönüldür.²³⁹ İnsan akıl ve kalbine bağlı olan bu zâhirî ve bâtinî kuvveleri yerinde kullanarak şeytan ve nefsi ile mücadele etmelidir.²⁴⁰ Kul ne vakit ihlâslı bir kalp ile Allah Teâlâ'nın merhametine ilticâ ederse makbul olur. Allah Teâlâ'ya müracaatın üç büyük şartı vardır. Biri kalpte ihlâsın bulunması, diğeri rucu' edenin günahattan tamamen kesilmesi, sonuncusu ise, ilâhî emirlerin icrasına gücünün yettiği ölçüde devam etmesidir.²⁴¹

Âbidin Paşa, zekât ve sadaka gibi ibâdî vazifelerin ifasının kalp ile yakın alâkası olduğunu belirtir. Ona göre zekât ve sadaka insanîyetin birinci esasıdır. Yağmur yeryüzünü nasıl ihya ederse, sadaka da insanın kalbini o yolda ihya eder ve yüce hislerle doldurur. Sadakanın verilmemesi, mahlûkata ve bilhassa insanlara mümkün olan yardımın esirgenmesi son derece gayr-i makbul ve azabın davetçisi olan bir geciktirmedir. Mürüvetsiz olan kimse, Cenâb-ı Hakk'ın nihâyetsiz hazinesine güvenmeyerek, bir miktar sadaka verirse, malının noksan olacağı zannıyla rızâ-yı bâriyi feda eder ve hemcinsi olan insanlara acımayıp kendi bencilliğini muhafaza eder. Mürüvetsiz de hiçbir istifade edemez zira merhametsizliği hasebiyle derunî ıstıraba düşer olur. Sadaka verip hemcinsine yardım etmek gibi bir vicdan zevkinden mahrum kaldıktan başka insanların ekserisi de kendisinden nefret eder. Sadaka vermeyenler kimseye acımadıklarından onlara da Hak Teâlâ ve insanlar acımaz. Ve yağmur misali olan gözyaşı, bu çeşit insanîyetsiz adamların elem ve ıstıraplarından dolayı hiçbir kimse tarafından dökülmez ve gerektiğinde kendilerine yardım da edilmez.²⁴²

Âbidin Paşa, zahirî hastalıklar gibi batınî hastalıkların da bulunduğunu ifade eder. Manevî bünyemizin sıhhatinin korunmasının gerekliliğine inanan bir mutasavvıf olarak da, mürşîd-i kâmile müracaat edilmesini ve kalp hastalıklarının onlara tedavi ettirilmesini tavsiye eder. Sâlik teslim olursa ârif kalp hastalığını ve ıstırapının sebebini Allah'ın izni ile bulup yok

²³⁶ Necmüddîn-i Kübrâ, *Tasavvufî Hayat: Risâle ile'l-Hâimi'l-Hâif min Levmeti'l-Lâim*, çev. Mustafa Kara, Dergah Yay., İstanbul 1980, s.83-87; Havâtır ile ilgili olarak bakınız: Ebûbekir Muhammed Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, tah. Mahmud en-Nevâvî, 2. bs., Mektebetü'l-Külliyyâti'l-Ezheriyye, Kahire 1400/1980, s.109, 181; (Trc., *Ta'arruf Doğuş Devrinde Tasavvuf*, çev. S. Uludağ, 2.bs., Dergah Yay., İstanbul 1992, s.135, 213); Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, I, 263-365; Abdülkâdir Geylânî, *el-Gunye li-Tâlibi Tariki'l-Hak*, Matbaatu Muhammed Ali Sabîh, Mısır, ts, I, 113vd; a.gmlf., *el-Fethu'r-Rabbânî ve'l-Feyzu'r-Rahmânî*, Matbaatu Mustafa el-Bâbî, Mısır 1973, s.212vd; (Trc., *Hakkı Arayanların Kitabı*, çev. Abdülkâdir Akçiçek, Sağlam Kitabevi, İstanbul 1991, s.339); Süleyman Ateş, *Cüneyd-i Bağdâdî Hayatı Eserleri ve Mektupları*, İstanbul 1969, s.159-162; İsmail Çetin, *Teklifi Hükümler Ölçüler*, Isparta 1992, s.34vd; Âdem Ergül, *Kur'an ve Sünnette Kalbî Hayat*, İstanbul 2000, s.344vd.

²³⁷ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, VI, 214.

²³⁸ Âbidin Paşa, a.g.e., VI, 215.

²³⁹ Âbidin Paşa, a.g.e., VI, 169.

²⁴⁰ Âbidin Paşa, a.g.e., VI, 170.

²⁴¹ Âbidin Paşa, a.g.e., IV, 23.

²⁴² Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 83.

eder.²⁴³

Müellif tasavvufun en önemli konularından bir olan ahlâk kavramını geniş bir şekilde ele almış²⁴⁴, ahlâk-ı hamîde ve ahlâk-ı zemîmeye dair tahliller yapmıştır. Ona göre ahlâk-ı hamîde sahibinde hilm/yumuşak huyluluk²⁴⁵, edeb²⁴⁶, cömertlik²⁴⁷ gibi güzel hasletler bulunur. Yerilen bir haslet olan ahlâk-ı zemîme sahiplerinde ise²⁴⁸ haram fiiller²⁴⁹, hırs-tamah²⁵⁰, müdâhane-medh²⁵¹, gazap-şehvet,²⁵² kibir-riyâ,²⁵³ istihzâ²⁵⁴, zinâ²⁵⁵ ve zulüm²⁵⁶ gibi kötü sıfatlar bulunur. Ahlâk-ı zemîme ashâbı, zayıf kalbini ve makbul olmayan emellerini gizlemek için malı sever ve Hakk'a değil mala tapar. Ahlâk-ı zemîmede müstağrak olanın malı, ayıbını örter. Ayıplı olanlar mala pek çok rağbet ve muhabbet ederler. Hadîs-i şerîfte: “İlim ile mal bütün ayıpları örter. Fakr ile cehil bütün ayıpları açığa çıkarır”²⁵⁷ buyrulmuştur. Eğer ayıbı yoksa fakr, sahibini daha âlî göstermiş olur. Ayıpsız olanlar fakirlikten iftihar ederler.²⁵⁸

İslâm dininin gayesi, güzel ahlâkı tamamlamaktır. Onun bütün hükümlerinin amacı, güzel ahlâklı ve erdemli insanlardan oluşmuş bir toplum meydana getirerek, yaşanılabilir bir dünya hayatını tesis etmektir. Çünkü, bu şekildeki bir yaşam kişiye ahiret hayatında da cenneti kazandıracaktır. Kanaatimize göre, insanın akli vasıtasıyla bile şahsı, içerisinde yaşadığı toplumu ve devleti için nelerin iyi nelerin kötü olabileceğini kısmen de olsa kavraması ve hareketlerini ona göre ayarlaması söz konusudur. Allah Teâlâ'nın insana verdiği bu ilâhî lütuf ahlâkın önemini ortaya koymaktadır. Kaynağını Kur'ân-ı Kerîm ve hadîs-i şerîflerden alan İslâm ahlâkı bir diğer tabirle tasavvufun, cemiyetteki huzur ve sükunun sağlanmasındaki katkısı inkâr edilemez bir hakikattir.²⁵⁹

7. Aşk

Arapça “ışk” kökünden gelen aşk, lügatte, sevda, aşırı ve şiddetli sevgi; bir kimsenin kendisini bütünüyle sevdiğine vermesi, sevgilisinden başka güzel görmeyecek kadar ona

²⁴³ Çelik, Âbidin Paşa'nın Mesnevi Şerhi ve Tasavvufi Düşünceleri, 131; Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 114-116.

²⁴⁴ Bkz., Çelik, Âbidin Paşa'nın Mesnevi Şerhi ve Tasavvufi Düşünceleri, 132-133.

²⁴⁵ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, II, 55.

²⁴⁶ Âbidin Paşa, a.g.e., IV, 5-6; Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız: Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nüfûs*, haz. Abdullah Uçman, İnsan Yay., İstanbul 1996s.465; Mustafa Çağrırcı, “Edep”, *DİA*, X, ss.412-414; Süleyman Uludağ, “Edep”, *DİA*, X, 414-415; Akay, *İslâmî Terimler Sözlüğü*, s.109.

²⁴⁷ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, IV, 88; a.g.e., IV, 89; Âbidin Paşa, a.g.e., IV, 112.

²⁴⁸ Âbidin Paşa, *Saâdet-i Dînya*, s.45-46.

²⁴⁹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 285.

²⁵⁰ Âbidin Paşa, a.g.e., IV, 135; a.g.e., I, 195.

²⁵¹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, III, 203; a.g.e., III, 200; a.g.e., III, 201; a.g.e., III, 202-203; a.g.e., I, 152; a.g.e., I, 153; a.g.e., III, 203.

²⁵² Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, III, 239; Âbidin Paşa, a.g.e., VI, 78-79; a.g.e., IV, 275; a.g.e., VI, 80; a.g.e., VI, 81; Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, VI, 231.

²⁵³ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 95; Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, III, 74; a.g.e., V, 249; a.g.e., VI, 82.

²⁵⁴ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, II, 38-39; Bu konuda daha fazla bilgi için bakınız: Tahiri'l-Mevlevî, *Şerh-i Mesnevî*, I-XIV, 2.bs., Şamil Yay., İstanbul, ts, II, 808vd; İstihzâ için bakınız: Kınalı-zâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Âlâî*, Bulak Matb., Mısır 1248/1832, haz. Algül, s.195-196; Ahmet Rıfat, *Tasvîr-i Ahlâk Ahlak Sözlüğü*, haz. Hüseyin Algül, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık, ts, s.153; 172-173.

²⁵⁵ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, IV, 230.

²⁵⁶ Âbidin Paşa, a.g.e., II, 264.

²⁵⁷ Kaynağına ulaşamadım.

²⁵⁸ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, IV, 134-135.

²⁵⁹ Çelik, Âbidin Paşa'nın Mesnevi Şerhi ve Tasavvufi Düşünceleri, 145-146.

bağlanması, yakınlık duyması ve düşkünlük göstermesi mânalarına gelir. Yine aynı kökten olup, “sarmaşık” anlamına gelen “aşeka” da aşk kelimesi ile ilgilidir. Nasıl ki, sarmaşık kuşattığı ağacın suyunu emer, yaprağını soldurur bazen de kurutursa, sevgi de sevenin sevgilisinden başka şeylerden ilgisini, alâkasını kestirir ve onu soldurur.²⁶⁰ Bu kelimenin eşanlamlısı olarak lisanımızda sevgi, muhabbet, gönül vermek ve sevda gibi kelimeler kullanılır.²⁶¹

Bu konuda görüş beyan eden Köstendilli Süleyman Şeyhî Efendi'nin mahbûb dışında her şeyi yakan bir ateş²⁶² olarak tanımladığı aşk hassası, aşk-ı hakikî ve aşk-ı mecâzî olmak üzere ikiye ayrılır. Aşk-ı ilâhî, aşk-ı lahûtî, aşk-ı hakikî, aşk-ı manevî ve muhabbetullâh gibi deyimlerle ifade edilen şekilleriyle, maksadı rûhânî ve rahmanî olan aşk-ı hakikî anlatılır. Bunlar Allah aşkını ifade eden deyimlerdir.²⁶³ Bir başka deyişle aşk-ı rûhânî, ilim, hayır, vazife gibi yüksek ve manevî konulara karşı duyulan muhabbetir.²⁶⁴ Aşk, bir şuur halidir;²⁶⁵ sevginin son mertebesi, sevginin insanı tam olarak hükmü altına almasıdır. Sûfler sevgiyi çeşitli kısımlara ayırırlar, umumiyetle de en son mertebeye aşkı koyarlar. Aşkı sevginin en mükemmel şekli sayarlar.²⁶⁶ Tasavvufta olgun insan olma yollarından biri de aşk yoludur ve bu, yolların en kısa olanıdır.²⁶⁷ “Ben gizli bir hazine idim. Bilinmeye muhabbet ettiğim için mahlûkatı yarattım”²⁶⁸ hadîs-i kutsîindeki, ilâhî sevgi, taayyünât içinde yalnız sevenlerde, yani âşık olanlarda meydana gelir. Âşıkın sevgilisine âşık olması da işte bu sevgi sebebiyledir.²⁶⁹ Kur’ân-ı Kerîm’de “aşk” kavramı mevcut değilse de mefhum olarak vardır.²⁷⁰ Kur’ân-ı Kerîm muhabbeti imanla birlikte değerlendirmiş, Allah’ı sevmeyi, onun muhabbeti ile iyi işler yapmayı mü’min olmanın ayırıcı niteliklerinden saymıştır.²⁷¹

Âbidin Paşa’ya göre, aşk ve muhabbet nev-i beşerin yüce bir mirasıdır. İnsan rûhu, kâinatın canıdır.²⁷² Aşksız mutlak saadet beklemek kansız bedende sıhhat aramak gibidir.²⁷³ Aşk insanın en büyük alâmeti, en azîz nimeti, en leziz rûhânî gıdasıdır. Aşk hangi neviden olursa olsun rûhâniyet ve ulviyete delâlet eder. Cisim ve maddenin aşka tesirleri cüz’îdir, zira aşk cisimden âlîdir. Aşkın büyük kısmı rûhânî ve pek az bir kısmı ise cismânîdir.²⁷⁴ Fakat âşıklık gerek hakikî, gerek mecâzî olsun neticede insanı hakikat mertebesine ve yüce vahdet

²⁶⁰ İbn Manzur, a.g.e., X, 251-252; İbn Arabî, *İlâhî Aşk*, çev. Mahmut Kanık, İstanbul 1998, s.71; Mevlevî, a.g.e., I, 63; Şeyh Fahreddîn İbrahim b. Şehriyâr, “İstîlâhât-ı Ehl-i Tasavvuf,” çev. Nurettin Bayburtlugil, *MÜİFD.*, Sayı: 3, İstanbul 1985, s.347, ss.345-361; Mustafa Nihat Özön, *Büyük Osmanlıca Türkçe Sözlük*, 3.bs., İnkılap Kitapevi, İstanbul 1959, s.49; Akay, *İslâmî Terimler Sözlüğü*, s.41; Mithat Enç, *Rûhbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1990, s.132.

²⁶¹ Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, 2.bs., Remzi Kitabevi, İstanbul 1972.s.164; Bu kelimenin İngilizce karşılığı ise “Love” sözcüğüdür. (*Resimli Ansiklopedik Büyük Sözlük*, I, 171.)

²⁶² Bkz., Birol Yıldırım, *Köstendilli Süleyman Şeyhi Efendi Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, Ertual Yayıncılık, Erzurum 2016, 248; *Sübhâtü'l-Levâyih*, (Yazma) İBB Atatürk Ktp., Osman Ergin Türkçe Yazmaları Bl., No: 461, vr. 56a.

²⁶³ Ali Seydî, *Resimli Kâmûs-i Osmânî*, I, 684; Kuyumcu, a.g.m., s.41; Aşk’ın neveleri için bakınız: Ebu’l-Alâ Affîfî, *Muhyiddîn İbn Arabî’de Tasavvuf Felsefesi*, çev. Mehmet Dağ, Kırkambar Yay., İstanbul 1998, s.165-166.

²⁶⁴ Pazarlı, *Din Psikolojisi*, s.165.

²⁶⁵ Nurettin Topçu, “Aşkın Halleri”, *Hareket*, Cilt: 7, Sayı: 77, (Mayıs 1972), s.16, ss.16-19.

²⁶⁶ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.59vd.

²⁶⁷ Mehmet Demirci, *Yûnus Emre’de İlâhî Aşk ve İnsan Sevgisi*, Ankara 1991, s.16.

²⁶⁸ Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, 132.

²⁶⁹ Seyyid Muhammed Nûr, *Vâridat Şerhi*, haz. M. Sadettin Bilginer-Mustafa Varlı, İstanbul 1994, s.39.

²⁷⁰ Bkz. Bakara, 2/165.

²⁷¹ Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur’ân’da İman Psikolojisi*, İstanbul 1997, s.73.

²⁷² Âbidin Paşa, *Saadet-i Dünya*, s.122.

²⁷³ Âbidin Paşa, a.g.e., s.123.

²⁷⁴ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 97.

sarayına ulaştırır ve manevî yüceliklere mazhar eder.²⁷⁵

Hülâsa aşk, insanı yaşama bağlayan yegâne güçtür. Kâinattaki dinamizmin kaynağı aşktır. İnsanlar aşkla bağlandıkları varlıklar için yaşar, onlar için çalışır, onlarla yaşamlarını devam ettirirler. Kanaatimiz şudur ki, o halde kişi, Rabbinin kendisine vermiş olduğu bu husûsiyeti boşa harcamamalı, ilâhî merkezle olan alâkasını sağlamlaştırmak için ilâhî aşkla yaşama gayreti içinde olmalıdır.²⁷⁶

8. Vahdet-i Vücûd

Vahdet-i vücûd ve varlığın birliği mefhumundan açıkça anlaşıldığı gibi, bu temel felsefe “vücûd” üzerinde odaklaşmaktadır. Vücûd, insanın tecrübî idrâk boyutundan tecrübe ötesi idrâk boyutuna geçtiğinde sezindiği vücûttur. Vahdet-i vücûd ehli açısından “çiçek” gerçekte özne değildir. Asıl nihâî özne vücûttur. Çiçek ya da konumuz açısından her hangi bir nesne ise, ezeli ve nihâî özne olan vücûd’u çeşitli şekillerde sınırlayan nitelik yahut sıfatlardan başka bir şey değildir.²⁷⁷ Vahdet-i vücûdu benimseyen mutasavvıflar, Allah-âlem münasebetini izah ederken mükevvenâtın ne şekilde yaratıldığı hakkında “vahdet-i vücûd” nazariyesine uygun tarzda açıklamalar getirmişlerdir. Onlara göre âlemin yaratılışı birçok mertebelerden geçerek gerçekleşmiştir. Bu yaratılış mertebeleri “hazerât-ı hamse” (beş ilâhî hazret), “tenezzülât-ı seb’a” (yedi rûhsal iniş) gibi isimler altında teferruatlı olarak izah edilmiştir.²⁷⁸

Âbidin Paşa’ya göre seda, her ne kadar zahiren ney’den çıkar ise de, hakikatte üfleyenindir; dağlar arasındaki sesin yansıması ise, bir rûh sahibinindir.²⁷⁹ Allah Teâlâ’nın vücûd-u mutlak-ı ulûhiyyetlerine göre, mahlûkat ademdir. Ancak kudret-i rabbânîyye, hiç mesabesinde olan mahlûkata varlık lezzetini göstermiş ve aşk nimeti ile yüceltmıştır. “Âdemi kendine âşık etmek” tabirinden iki mâna anlaşılabilir; biri, yaratılmadan, vücûda gelmeden evvel, yani yüce rûhlar, a’yân-ı sâbite halinde iken onları zât-ı ulûhiyyetine âşık etmesi ve o aşkın devam ettirilmesi. Diğer mâna, âdemi kendi kendine âşık edip, ademden zuhur etmesiyle mahlûkatın birbirlerine muhabbet etmesidir.²⁸⁰

Müellif, “*Sonra, onları siz öldürmediniz ve lakin Allah öldürdü. Attığın zaman da sen atmadın Allah attı*”²⁸¹ âyet-i kerimesini şöyle yorumlar: Bu vaka Bedir gününde vuku bulup Muhammed Mustafa (s.a.v) Efendimiz ve Ashâb-ı kirâm, müşriklerle ettikleri muharebenin en şiddetli anlarında o Resûl-i müctebâ, mübarek ellerine bir avuç toprak alıp düşmana karşı atınca müşriklerin gözlerine birçok toprak dolmuş tamamen târumâr olmuştur. Muvahhidîn-i kirâmın nail oldukları bu büyük galibiyetten nefislerine ucub ve gurur gelmemesi için galibiyet ve nusretin Cenâb-ı Hak’tan olduğu ferman buyuruldu. Bu âyet-i kerîme, Fahr-i âleme, Bedir gazasında bulunmuş ashâb-ı kirâma ve bütün mü’minlere bir tembih ve uyarıdır.²⁸²

²⁷⁵ Çelik, Âbidin Paşa’nın Mesnevi Şerhi ve Tasavvufî Düşünceleri, 152.

²⁷⁶ Çelik, a.g.e., 154.

²⁷⁷ Toshihiko Izutsu, *İslâm’da Varlık Düşüncesi*, çev. İbrahim Kalın, İstanbul 1995, s.62, 65; Vücûd’un anlamı için bakınız: Affifi, *İbn Arabî’de Tasavvuf Felsefesi*, s.27vd.

²⁷⁸ Türer, *Tasavvuf Tarihi*, s.249. “Hazerât-ı hamse” ile ilgili olarak bakınız: Frithjof Schuon, *İslâm’ın Metâfizik Boyutları*, çev. Mahmut Kanık, İstanbul 1996, s.143-165; Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, ss.221-238; Öztürk, *Kur’ân-ı Kerim ve Sünnete göre Tasavvuf*, s.286-301.

²⁷⁹ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 309.

²⁸⁰ Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 312.

²⁸¹ Enfâl, 8/17.

²⁸² Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 316; Daha geniş bilgi için bakınız: Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu’l-*

Sonuç

Sonuç olarak ez cümle şunu söyleyebiliriz ki Âbidin Paşa, altmış üç yıllık ömrü boyunca, Osmanlı'nın en buhranlı döneminde devletin her köşesinde devletine ve milletine canla başla hizmet etmiş önemli bir devlet adamıdır. Devlet hizmetinde halkla bütünleşerek o günün zorlu şartlarında yenilikçi bir ruh ortaya koymuş, imkanları zorlamıştır. Bildiği çok sayıda dille Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'e atfedilen: “*Bir dil bilen bir insan, iki dil bilen iki insan değerinde, üç dil bilen bütün insanlıktır*” kelâm-ı kibârının sırrına erme bahtiyarlığına ermiştir. Telif ettiği çok sayıda eser ise onun tarihteki önemli konumunu taçlandırmıştır. Düşünce dünyasında zâhir-bâtın bütünlüğünü sağlamış, doğu ve batı kültürünü şahsında birleştirmiş bu çok boyutlu düşünce dünyasıyla “câmiu'l-ezdâd” bir şahsiyet haline gelmiştir. Âbidin Paşa bütün bu hizmetleriyle hiç yaşamamış gibi yaşayan milyarlarca insanın aksine sadakâ-i câriye türünden nice eserlerle arkasında belirgin, gerçek ve silinmez bir iz bırakarak hayatın hakkını vermiş olarak dâru'l-bekâya irtihâl etmiştir. Meşhur ressamlarımızdan Âbidin Dino²⁸³ onun torunu olarak sanat dünyamıza damgasını vurmuştur.

Gayb Tefsîr-i Kebîr, çev. Suat Yıldırım ve Diğerleri, I-XXIII, Ankara 1991, XI, 277-280; İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyan fi-Tefsîri'l-Kur'ân*, Beyrut 1405-1985, III, 325-326; a.mlf., *Rûhu'l-Beyân Tefsiri*, I-X, çev. Abdullah Öz ve Diğerleri, İstanbul 1995, III, 315-316; Kırımı, *Burhânu'l-Ârifin*, vr.4a; el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Sebi'l-Mesânî*, IX, 184-187; Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I-X, Eser Neşriyat, İstanbul 1979, IV, 2380-2381; Mahmûd el-Gurâb, *Şerhu Kelimâti's-Sûfiyye er-Reddu alâ İbn Teymiyye*, Matbaatu Zeyd b. Sâbit, 1402/1981.s. 105-107.

²⁸³ Âbidin Dino ile ilgili şu anekdotu önemine binaen burada aktarmak istiyoruz. Âbidin Dino Necip Fâzıl Kısakürek'in arkadaşı olup, Abdülhakim Arvâsî Hazretleri'ni ziyarete birlikte gitmişlerdir. Bu ziyaret sonucunda Necip Fâzıl aklen ruhen orada kalırken, Âbidin Dino geri dönmüş tasavvufun derûnî dünyasına girememiştir. Necip Fazıl, mürşidi ile tanıştığı sıralarda Avrupa kültürüne dair ne varsa hepsinin düşünce ve yaşam tarzı olarak kendisinde var olduğunu, mânevî tecrübesizlik hâli ile şeyhinin huzuruna çıktığını ve kendisindeki büyük değişimi bir örnekle şöyle anlatır: Bir doktor arkadaşının şeyhin büyüklüğünü ifade eden şöyle bir sözünü nakleder: “*Senin gibi bir adamı bu hâle getirdikten sonra şüphe kalmıyor kerâmetine...*” Arkadaşı bu ifade ile bir taraftan Abdülhakim Arvâsî'nin mânevî makâmının yüksekliğine işaret ederken, bir taraftan da Necip Fazıl'da gözlemediği süflî âlemden ulvî âleme geçişteki müthiş değişimin sırlarını dile getirir. Necip Fazıl, arkadaşının zikrettiği bu düşünceleri onayladığını şu ifadelerle özetler: “*Düşündüm: Ben neyim? Ama lafın neticesi doğru... Şüphe yok beni bu hâle getirdiğine... Bu büyük zâta dikkat ettim daima... Ve keramet ne demek olduğunu onda gördüm.*” Necip Fâzıl'ın Abdülhakim Arvâsî Hazretleri'ne bağlanması mânevî bir nazarın neticesidir. “*Benim kurtarıcım, müjdecim, mürşidim, şeyhim, nurum, ruhum, canım, topyekûn hayatım...*” Necip Fazıl, *Başbuğ Velilerden 33 Altun Silsile*, Büyük Doğu Yay., İstanbul 1998 s. 349). diye nitelendirdiği Abdülhakim Arvâsî ile tanıştığı 1934 yılı Necip Fazıl için tam bir dönüm noktası olur. Bu anı “Mürşid” adlı şiirinde şu ifadelerle dile getirir:

“Bana yakan gözlerle bir kerecik baktınız;

Ruhuma, büyük temel çivisini çaktınız!” (1940) (Bkz., Necip Fazıl, Necip Fazıl, *Çile*, Büyük Doğu Yay., İstanbul 2011, s. 77).

“Anladım işi, sanat Allah'ı aramakmış;

Marifet bu gerisi yalnız çelik çomakmış...” (1939) (Necip Fazıl, *Çile*, s. 39.)

Makam ve şöhretinin tam zirve noktasında iken Abdülhakim Arvâsî'yi tanımasının ardından Necip Fazıl'ın önüne farklı bir dünya serilir. Şeyhiyle yaptığı ziyaretleri sıklaştırdıkça tasavvufî duyarlılığı artan Necip Fazıl'a “mistik şair” lakabı verilir. Böyle bir mânevî değişimden vazgeçirmek için ona büyük meblağlar teklif edilir; fakat onun cevabı daima “büyük kapıyı asla terk etmem” ifadesi olur. Onun, “büyük kapı” diye bahsettiği, Abdülhakim Arvâsî'nin ilim ve hikmet kapısıdır. Necip Fazıl, bu büyük kapıya girişini 1940 yılında “Allah Dostu” adlı şiirinde şu ifadelerle dile getirir:

“Allah dostunu gördüm, bundan altı yıl evvel;

Bir akşamdı ki, zaman donacak kadar güzel.” (1940), (Necip Fazıl, *Çile*, s. 76.)

“Büyük Kapı”ya girdikten sonra ruhî sıkıntılardan kurtulan, aradığı huzuru bulan Necip Fazıl, bizzat yaşayarak tecrübe ettiği durumunu “Tam Otuz Üç Yıl” adlı şiiriyle şöyle ifade eder:

TÜRÜK

Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi

2017, Yıl 5, Sayı: 11

Issn: 2147-8872

Bizim bu çalışmamız “*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*” isimli esrini merkeze alarak ağırlıklı olarak Âbidin Paşa’nın tasavvufî düşüncelerini izah ederek nazara vermeye matuf olduğundan onun sözkonusu eserinde en çok yer verdiği ve fikirlerini açıklamak için

“Tam otuz üç yıl saatim işlemiş, ben durmuşum;
Gökyüzünden habersiz uçurtma uçurmuşum...”(1934) (Necip Fazıl, Çile, s. 35.)

Necip Fazıl’ın düşüncesinin temelleri, 1934 yılında Abdülhakim Arvâsî’yi tanıdıktan sonra değişmiş, daha bir İslâmî ve tasavvufî çizgiye kaymıştır. Bu yıllarda otuz yaşında olan Necip Fazıl, bu zatla tanışmasını, onun kendisi üzerindeki tesirlerini *O ve Ben, Son Devrin Din Mazlumları, Babîâlî ve Çile* adlı eserlerinde kendine has üslubuyla dile getirmiştir. Özellikle *O ve Ben* adlı bibliyografik eserinde hayatını Abdülhakim Arvâsî ile olan irtibatına göre tasnif ederek şu üç bölümde ele almıştır: “Tanıyınca Kadar (1904-1934)”, “Tanıdıktan Sonra (1934-1943)”, “O Günden Beri (1943’ten sonra)” (Bkz., Necip Fazıl, *O ve Ben*, İstanbul: Büyük Doğu Yay., 1997). görüldüğü üzere hayatını şeyhine nispet eden Necip Fazıl, Abdülhakim Arvâsî’den dinlediklerini ise kendi görüşlerini de yansıtarak *Tanrı Kulundan Dinlediklerim* adlı eserinde dile getirmiştir. (Bkz., Necip Fazıl, *Tanrı Kulundan Dinlediklerim*, Büyük Doğu Yay., İstanbul 1997.) Yıllarca büyük bir arayış içinde olan Necip Fazıl, nihayet Mevlânâ’nın Şems’e kavuşması gibi o da bir müddet sonra mürsidine kavuşmuştur. Gönül dünyasında ömür boyu şeyhini takip ettiğini şu ifadelerle dile getirmiştir:

“Sonsuzluk kervanı, peşinizde ben,
Üçayakla seken topal köpeğim!
Bastığımız yeri taş taş öpeyim.
Bir kırıntı yeter kereminizden!
Sonsuzluk kervanı, peşinizde ben...” (1952), (Necip Fazıl, Çile, s. 65.)

Necip Fazıl, 1978 yılında kaleme aldığı “O’na” isimli şiirinde Abdülhakim Arvâsî’ye duyduğu muhabbeti şu ifadelerle anlatmıştır:

“Benim Efendim!
Ben sana bendim!
Bir üfledin de
Yıkıldı bend’im.
Ben ki, denizdim
Dağ başı bendim.
Şimdi sen oldun,
Âleme pendim.

Benim Efendim (1978)” (Bkz., Necip Fazıl, *Çile*, s. 380-381; Nuran Çetin “Necip Fazıl’ın Abdülhakim Arvâsî’yi Tanıması ve Tasavvufî Düşünceleri”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/11Fall 2014*, ss.171-192.) Bkz., Necip Fazıl, Necip Fazıl, *Çile*, Büyük Doğu Yay., İstanbul 2011, s. 77).

İşin aslına bakılırsa Necip Fâzıl’ın yaşadığı bu manevî tecrübe ilk değildir. İmam Gazzâlî’den Hz. Mevlânâ’ya, Hacı Bayram Velî’den Aziz Mahmud Hüdâyî’ye Hz. Pîr Şeyh Şa’bân-ı Velî’ye kadar birçok âlimde görülmüştür. Geçmiş dönem örneklerinden en barizi İmam Gazzâlî Hazretleri’dir. Zira büyük İmam yaşadığı entellektüel krizi otobiyografik bir eserde anlatmıştır. (Bkz., Ebu Hamid-el Gazali, *el-Munkizu Mine’d Dalal*, (Çev. Salih Uçan), Kayhan Yay., İstanbul 1990). Gazzâlî hakikati kelam, felsefe ve bâtinîyede aramış en sonunda “yolların en güzeli” olarak ifade ettiği tasavvufta karar kılmıştır. Medreseden tekkeye geniş bir ufuk turu yapan bu zâtlar ilim ve irfânlarıyla medeniyetimizin evrensel değerleri olarak kalıcı etkiler bırakmışlardır. Benzer serüvenler yakın tarihimizde de yaşanmıştır. Felsefeden tekkeye bir hidayet öyküsüne sahip olan Nurettin Topçu da benzer tecrübeleri yaşamış, aradığı huzur ve mutluluğu Abdülaziz Bekkine Hazretlerinde bulmuştur. (Bkz., Mustafa Kara, “Nurettin Topçu’nun Tasavvuf Düşüncesi”, <https://ismailhakkialtuntas.com/2011/07/20/nurettin-topcunun-tasavvuf-dusuncesi-mustafa-kara/>, Erişim Tarihi: 02.06.2017) Cemil Meriç, Muhyittin Şekûr (*Muhyiddin Sekur, Su Üstüne Yazı Yazmak, Süfi kitap Yayınları*, 2017, Ian Dallas/Abdülkâdir es-Sûfî (*Ian Dallas, Gariplerin Kitabı*, (Çev. İsmet Özel), Yeryüzü Yay., 2007.) Buna benzer batılı doğulu birçok aydın benzer dönüşüm ve hidayet öykülerine sahiptir. İmam Gazzâlî’nin “el-Münkız”, Necip Fâzıl “*O ve Ben*”, *Muhyiddin Sekur, Su Üstüne Yazı Yazmak ve Ian Dallas/Abdülkâdir es-Sûfî’nin Gariplerin Kitabı*, Carl Vett’in “*Dervişler Arasında İki Hafta*” isimli eserleri birlikte okunursa tasavvufî irşad kapsamının geçmişten günümüze açık olduğu anlaşılır.

kullandığı tasavvufî kavramları farklı kaynaklara da baş vurarak izah etmeye çalıştık. Bu kavramların başlıcaları şunlardır: Sâlik, velî, ârif, mürşîd-i kâmil, sahte şeyh, şeytan, nefis, dünya, kalp, ahlâk-ı hamîde, ahlâk-ı zemîme, aşk, sabır, vahdet-i vücûd ve tasavvuf. O, bu kavramları izah ederken klasik tasavvufî eserlerde çizilen çerçeveye uygun olarak hareket etmiştir. Adı geçen kavramlara, kendisinden önceki mutasavvıflara göre, bir yenilik getirmemiştir. Onun tasavvufî terimleri izahında bilhassa Mevlânâ ve İbn Arabî'nin tesirleri hissedilmekle birlikte, diğer mutasavvıfların görüşlerinden de istifade ettiği müşahede edilmektedir.

Âbidin Paşa'nın tasavvufî düşünceleri hakkında kısa da olsa bir fikir verebilmesi için şunlar zikredilebilir: Evliyâ, Peygamber Efendimizin manevî terbiyesinden geçerek kemâle ermiş, kendisinden sonra hidâyet önderleri olarak insanlığa doğru yolu gösteren yüce zatlardır. Onlar, her işte rabbânî irâdeye dayanan, kalp ve akılları vasıtasıyla devamlı mücadele halinde olan, Cenâb-ı Hakk'ın tecellilerinin aynası haline gelen, gönülleri ilâhî muhabbet ve tam teslimiyet ile dopdolu, kalplerinde gazap, kin ve haset gibi kötü hasletlerden hiçbiri bulunmayan, safa ve cefaya şükreden muazzez insanlar zümresidir.

Müellifimize göre, Allah yolunda nefse karşı verilen mücadelenin manevî komutanı durumundaki şeyh, bir takım vasıflara haiz olmalıdır. Bu vasıflardan bir kısmı şunlardır: Manevî hastalıkların tabibi durumundadırlar; Allah Teâlâ'nın muhabbetine mazhar olmaları sebebiyle nefis ve şeytanın etkilerini yok etme hassasına sahiptirler; sabır ve metanet abidesidirler; ve ahlâk-ı zemîmenin ahlâk-ı hamîdeye dönüştürülmesinde büyük rolleri bulunan mahir insanlardır.

Nefis, süflî âlemin âşığı, şerrin kaynağı, rûhu Rabbine ulaşmaktan alıkoyan, hevâ'nın etkisiyle hareket eden negatif bir unsurdur. Nefsin ıslah ve terbiyesi tarikat eğitiminin temelini oluşturmaktadır.

Eserlerinde sâliklerin görevlerine çokça yer veren Âbidin Paşa'nın sâliklere tavsiyeleri arasında şunlar zikredilebilir: Akıl, mevki ve iktidara itimat edilmemesi, aşırı beşerî hevâ ve heveslerden uzak durulması, kötü arkadaşlardan kaçınılması, münâcât ve niyazı itiyat edinip, Allah Teâlâ'nın tevbeleri kabul edici olduğunun şuurunda olarak günahların affi için göz yaşı döküp istiğfar edilmesi.

Müellif, çalışmamızın ilgili bölümünde görüldüğü üzere, tasavvufî düşüncelerini âyet-i kerîme ve hadîs-i şerîfler ışığında ve önceki mutasavvıfların görüşlerinden de istifade ederek kendisine özgü yorumlarla temellendirmeye çalışmıştır. Belki de en önemli eserinin bir şerh olması dolayısıyla tasavvufî konuları sistematik bir şekilde işleyememiştir. Ancak, bunlardan felsefî özellik arzetmeyenleri, daha çok pratik hayattaki uygulamalarıyla izah etmeye çalışmıştır. Yine o, eserlerinde, Ehl-i Sünnet itikadına bağlı, şeriat ahkâmına riâyet hususunda azamî hassasiyet gösteren ve vahdet-i vücûd anlayışına sahip bir mutasavvıf kimliği ortaya koymaktadır. Eserlerine bakıldığında, O'nun tasavvuf kültürüne hâkim ve vahdet-i vücûd felsefesinin inceliklerine vâkıf olduğu kolaylıkla anlaşılabilir.

Âbidin Paşa icraatlarıyla, tasavvufî kişiliği ile Sultan Abdülhamid Hân'a çok benzemektedir. Valilik yaptığı yerlerde-Adana örneğinde olduğu gibi- birçok yeniliklere imza atmış, çağın gerektirdiği teknolojik gelişmeleri ülkemize taşımış, başkentimiz olan Ankara'da önemli imar faaliyetlerinde bulunmuştur.

Bugün uzmanlaşmanın getirdiği bir zorunlulukla zihinlerimizin irfandan yoksun bir şekilde katogorilere hapsediği bilinen bir gerçektir. Öyleyse Âbidin Paşa gibi çok yönlü âlim bir şahsiyetin görüş ve önerilerinin dikkatle değerlendirilmesi onun zihinsel bütünlüğü

ve geniş ufkundan istifade edilmesi gerekir. Makalemizi müellifin ihlâs, samimiyet ve sâhiciliğe vurgu yapan şu vecîzesi ile bitiriyoruz. “İyi niyetle çalınan çalgı, mürainin tesbihinden iyidir.”²⁸⁴ Ruhü şâd, himmeti üzerimize daim olsun.

EKLER

Resim 1: Abidin Paşa Konağı

Resim 2: Abidin Paşa

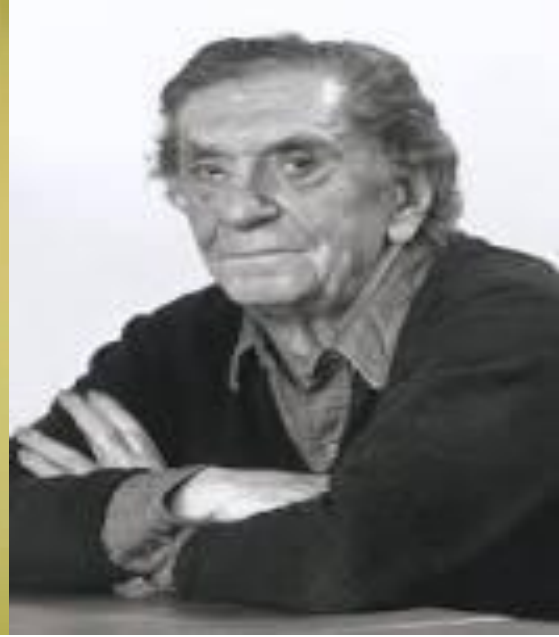

Resim 3: Eski Adana'dan Bir Görünüm

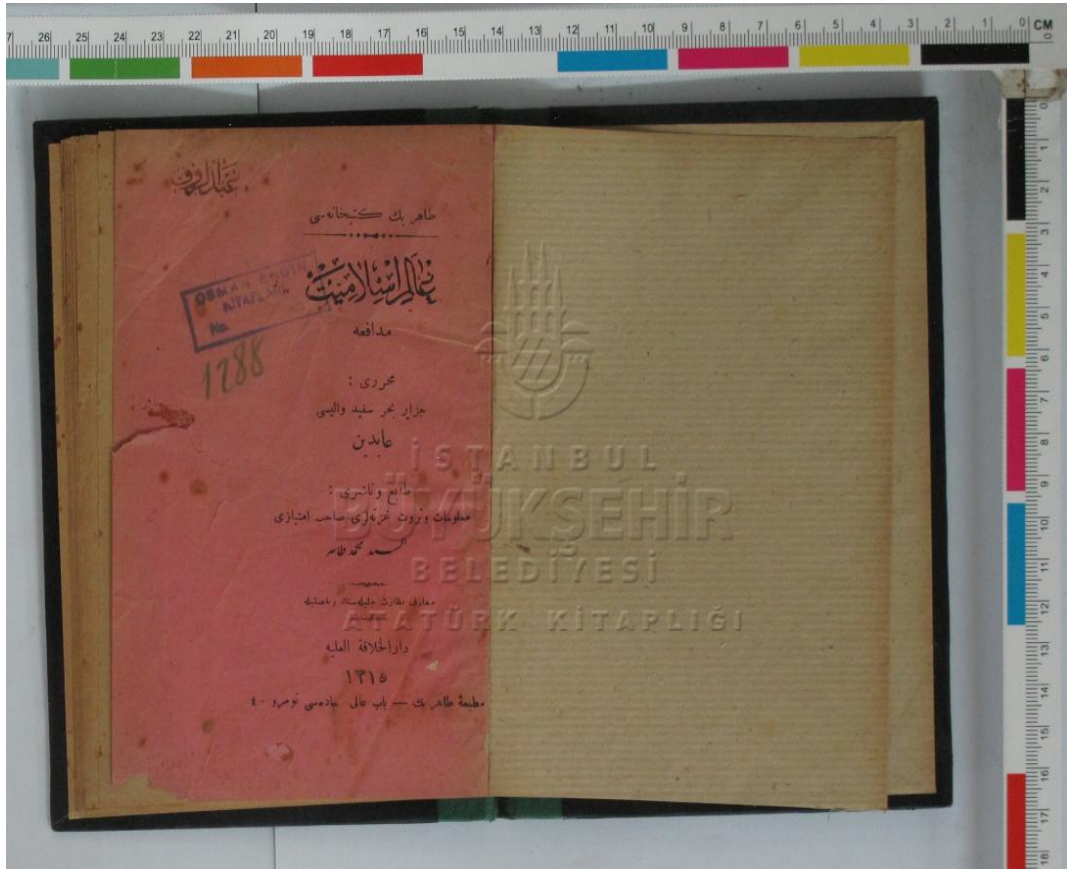
²⁸⁴ Erdoğan, a.g.e., s.145-146.

Resim 4

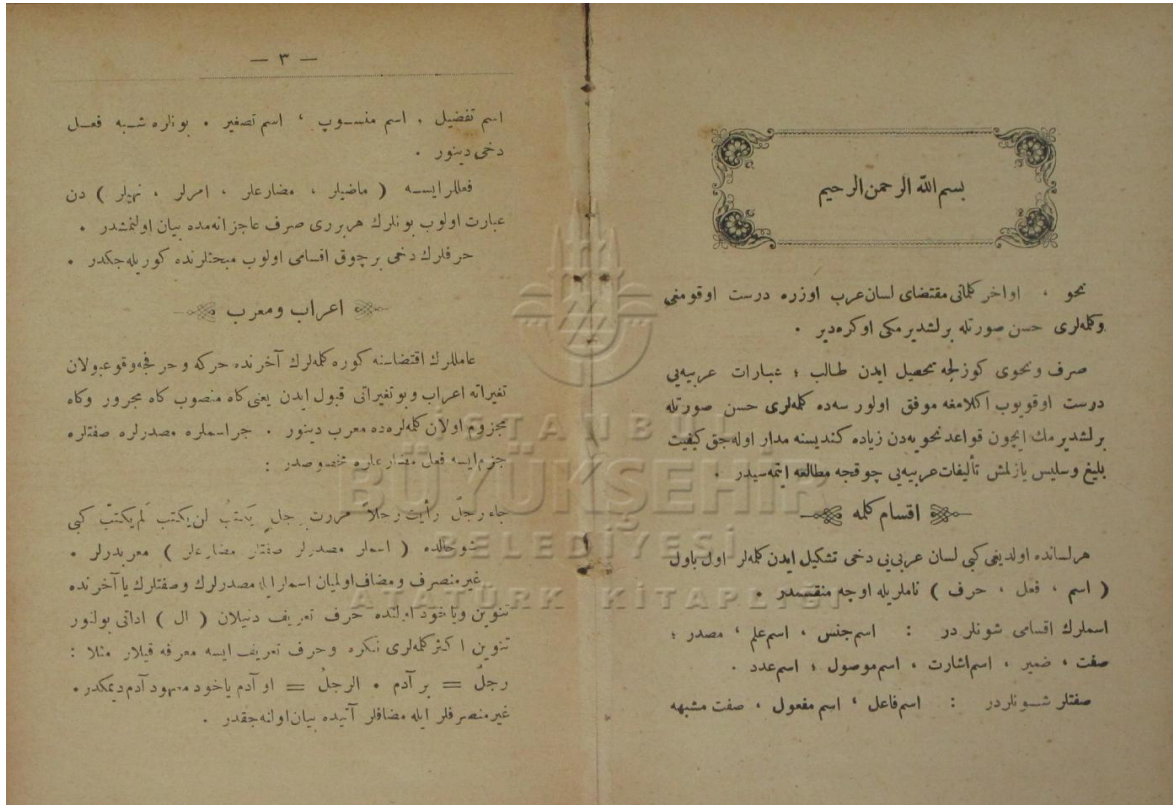

Resim 5

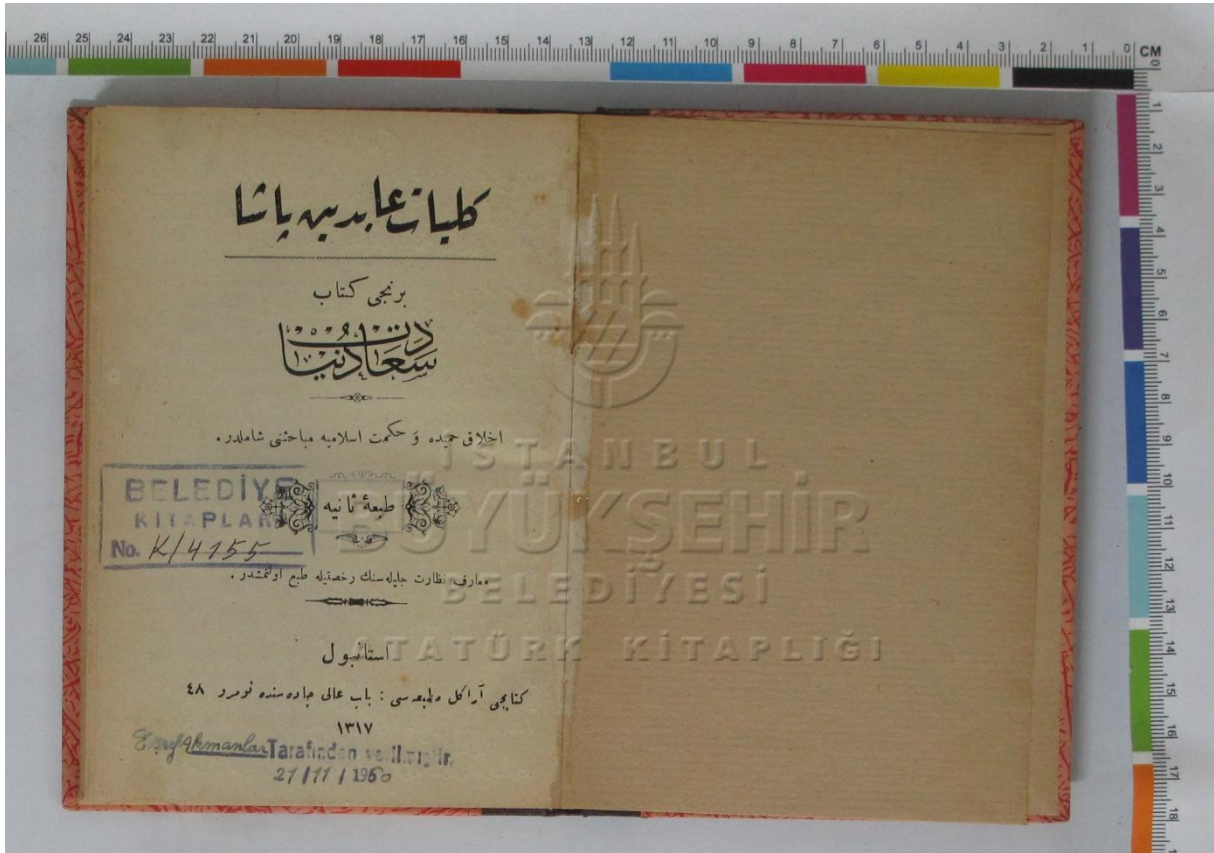

Resim 6

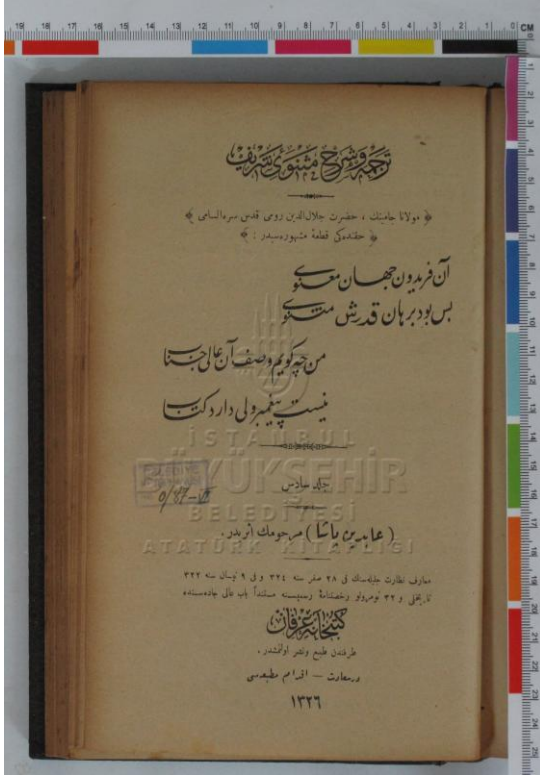

Resim 7

Resim 8

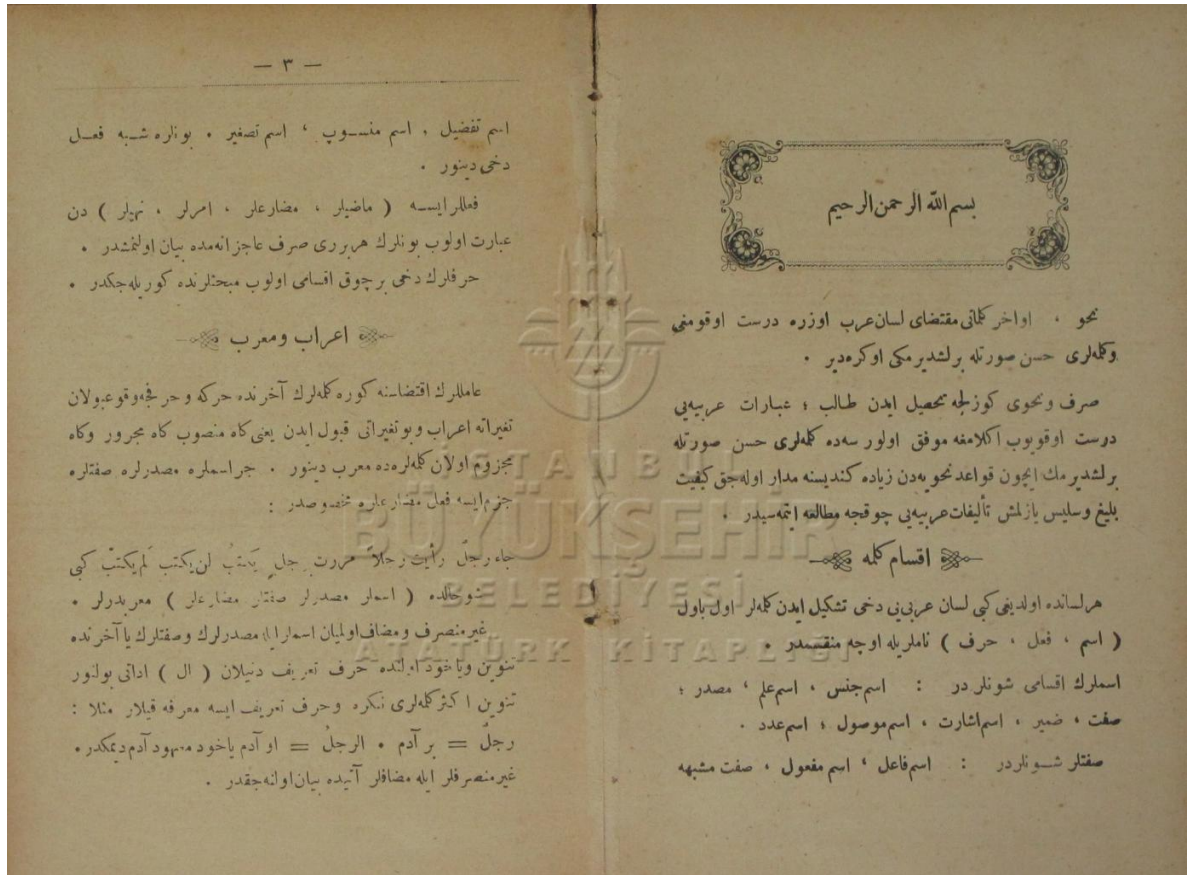

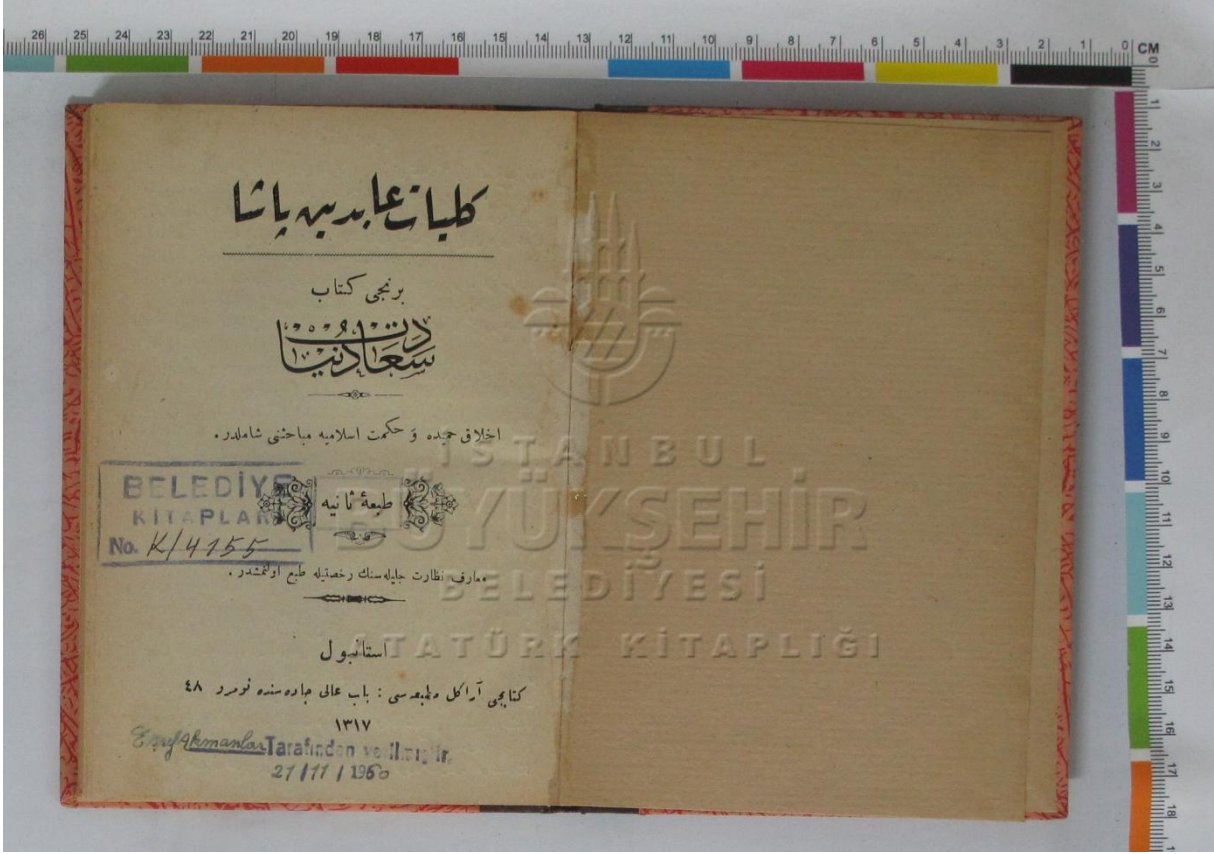
Resim 9

Resim 10

Resim 11

Resim 12

KAYNAKLAR

- Abdülbakî, Muhammed Fuad *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İstanbul 1984.
- Abdülkâdir Geylânî, *el-Gunye li-Tâlibî Tarîki'l-Hak*, Mısır, ts; Hakkı Arayanların Kitabı, çev. Abdülkâdir Akçiçek, İstanbul 1991.
- Abdullah İbnü'l-Mübarek, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, tah. Habibü'r-Rahman el-A'zamî, Beyrut, ts.
- _____, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik Zahidlik ve İncelikleri*, çev. M. Adil Teymur, Seha Neşriyat, İstanbul 1992.
- Âbidin Paşa, *Âlem-i İslâmiyyeti Müdâfaa*, Matbaa-i Tahir Bey, 1315.
- _____, *Mealî-i İslâmiyye*, Tahir Bey Matb., Kostantiniyye, 1316/1898.
- _____, *Saâdet-i Dünya*, Vilayet Matb., Rodos 1312/1894.
- _____, *Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde*, Mahmud Bey Matb., İstanbul 1324.
- _____, *Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde*, Tercüme ve Şerheden: Âbidin Paşa, sad. Ömer Faruk Harman, Gençlik Basımevi, İstanbul 1977.
- _____, *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*, c, I-VI, Mahmud Bey Matb., İstanbul 1324/1906.

- el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs ammâ 'šteherâ mine'l-Ehâdîsi alâ Elsineti'n-Nâs*, 4. bs., el-Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1405.
- Affî, Ebu'l-Alâ,
_____, *Muhyiddîn İbn Arabî'de Tasavvuf Felsefesi*, çev. Mehmet Dağ, Kırkambar Yay., İstanbul 1998.
- _____, Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, I-VI, Dâru Sâdır, Beyrut 1313.
- Akay, Hasan, *İslâmî Terimler Sözlüğü*, 2.bs., İşaret Yay., İstanbul 1995.
- Altıparmak, Ömer Faruk, “*Şehrezûrî'de Tasavvuf ve Felsefe İlişkisi*”, (Basılmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Şanlıurfa 1999.
- el-Âlûsî, Şihabuddîn Mahmûd, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Sebi'l-Mesânî*, Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1405/1985.
- Âsım Efendi, Mütercim, *Kâmûs Tercümesi*, I-IV, Matbaa-i Osmaniyye, İstanbul 1304-1305/1886-1887.
- Ateş, Süleyman, *Cüneyd-i Bağdâdî (k.s) Hayatı, Eserleri ve Mektupları*, Sönmez Neşriyat, İstanbul 1969.
- Aydın, Hüseyin, *Muhasibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, Pars Matb., Ankara 1976.
- Aynî, Mehmed Ali, *Ahlak Dersleri*, Evkaf-ı İslâmiyye Matb., İstanbul 1343/1924.
- Beyhakî, Ebûbekr Ahmed b. Huseyn, *Şuabü'l-İmân*, I-IX, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- Bilgin, Orhan, “Bedüzzaman Fûrûzanfer”, *DİA.*, V, 327-328.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahîh-i Buhârî*, I-VI, 5. bs., Dâru İbni Kesîr, Dimeşk, 1414.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I-II, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1333/1915.
- Canib, Ali, “Ankaravî İsmail Efendi”, *Hayat*, Cilt: I, Sayı:21, 23 Nisan 1927, Ankara 1927, ss.3-5.
- Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yay., Ankara 1997.
- Certel, Hüseyin, “*Ebû Talib el-Mekkî'de Tassavvufî Yaşayış*”, (Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE.), Erzurum 1993.
- Cohn, Robert L., “Sainthood” (Evliyâ), *The Encyclopedia of Religion*, XIII, pp.1-6, ts.
- Cürcanî, es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed, *Kitabü't-Târifât*, Basım yeri ve tarihi yok.
- Çelik, Ahmet, “*el-Âlûsî'nin Ruhü'l-Meânî İsimli Eserinde İşarî Tefsir*”, (Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE.), Erzurum 1996.
- Çetin, İsmail, *Edeple Varış Lütufla Dönüş*, 2.bs., Coşkun Ofset, İstanbul 1984.
- Çetin Nuran, “Necip Fazıl'ın Abdülhakim Arvâsî'yi Tanıması ve Tasavvufî Düşünceleri”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/11Fall 2014*, ss.171-192.
- Dânâ, Sâdık, *Tasavvuf ve Marifetullah*, Erkam Yay., İstanbul 1995.
- Dallas, Ian /Abdülkâdir es-Sûfî (Ian Dallas, *Gariplerin Kitabı*, (Çev. İsmet Özel), Yeryüzü Yay., 2007.)
- ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah. es-Sünen, ts.
- Dehlevî, Şah Veliyyullah, *Hüccetullâh'l-Bâliğâ*, I-II, Dâru't-Turâs, Kahire, ts.

- _____, *Hüccetullâh 'l-Bâliğâ*, I-II, çev. Mehmet Erdoğan, İz Yay., İstanbul 1994.
- Demirci, Mehmet, *Yunus Emre 'de İlahî Aşk ve İnsan Sevgisi*, Selçuk Yay., Ankara 1991.
- _____, “Zahidlik Nedir, Dünya Ahiret Dengesi Nasıl Kurulur?” *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 4, DEÜ Yay., ss.105-126, İzmir 1987.
- Develioğlu, Abdullah, *Büyük İnsanlar: 3000 Türk ve İslâm Müellifi*, Yaylacık Matb., İstanbul 1973.
- Dino, Âbidin, *Verese Kel*, Adam Yay., İstanbul 1996.
- Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü 'l-Kulûb*, I-II, Matbaatü'l-Meymene, Mısır 1310.
- Ebû Dâvûd, Süleyman İbnü'l-Esâs, *es-Sünen*, I-V, Dâru'l-Hadîs, Beyrut 1394.
- Enç, Mithat, *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*, Karatepe Yay., Ankara 1990.
- Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 4.bs., İFAV. Yay., İstanbul 1994.
- Erdoğan, Şeref, *Ankaram*, Alkan Matb., Ankara 1965.
- _____, *Ankara'nın Tarihi Semt İsimleri ve Öyküleri*, KB., Ankara 1999.
- Ergül, Adem, *Kur'an ve Sünnette Kalbî Hayat*, Altınoluk Yay., İstanbul 2000.
- Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nüfûs*, haz. Abdullah Uçman, İnsan Yay., İstanbul 1996.
- Fürûzanfer, Bedüzzaman, *Meâhiz-i Kasas ve Temsilât-ı Mesnevî*, 4.bs., Muesseset-i İntişarât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1370.
- Galanti, Avram, *Ankara Tarihi*, Tan Matb., İstanbul 1950.
- Hamidullah, M. *İslâma Giriş*, çev. Kemâl Kuşcu, 4.bs., İstanbul 1976.
- İmam Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I-IV, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l- Arabiyye, Mısır, ts.
- _____, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, çev. Ahmed Serdaroglu, I-IV, Bedir Yay., İstanbul 1977.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Mesnevî ve Şerhi*, I-VI, MEB., İstanbul 1985.
- _____, *el-Munkizu Mine'd Dalal*, (Çev. Salih Uçan), Kayıhan Yay., İstanbul 1990.
- Gövsâ, İbrahim Alâettin, *Meşhur Adamlar*, I-IV, Sedat Simavî Yay., İstanbul 1933-1935.
- _____, *Resimli Yeni Lügat ve Ansiklopedi: Ansiklopedik Sözlük*, I-V, Tan Matb., Basım yeri ve tarihi yok.
- el-Gurâb, Mahmûd el-Gurâb, *Şerhu Kelimâti's-Süfiyye er-Reddu alâ İbn Teymiyye*, Matbaatu Zeyd b. Sâbit, 1402/1981.
- Güleğ, Kasım, “Dünya Literatüründe Mevlânâ ve Mesnevî Tercümeleri” (Konuşma Hülasası)”, *Mevlânâ ve Yaşama Sevinci*, haz. Fevzi Halıcı, Turizm Derneği, Konya 1978.
- Gümüşhanevî, Ahmed Ziyaüddîn, *Câmiü'l-Usûl*, Basım yeri ve yılı yok.
- Hacitahiroğlu, Abdullah Öztemiz, *Mesnevî-Mevlânâ Kendi Vezni İle Manzum Tercüme*, Ötüken Yay., İstanbul 1972.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1977.
- el-Herevî, Abdullah el-Ensârî, *Menâzilü's-Sâirîn*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1408/1988.
- Heyet. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 1992.
- Heyet. *The Encyclopedia of Religion*, I-XVI, Collier Macmillan Publishers, London 1987.
- Heyet. *Türk Ansiklopedisi*, I-XXXIII, MEB., Ankara 1983.

- el-Hucvirî, Ali b. Osman Cüllâbî, *Keşfü'l-Mahcûb*, İngilizce'den Arapça'ya tercüme: İsmâîl Mâzî Ebu'l-Ğarâim, tah. İbrahim Düsûkî, Dâru't-Turâsi'l-Arabî, Kahire 1974.
- _____, *Keşfü'l-Mahcûb Hakikat Bilgisi*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İstanbul 1982.
- Izutsu, Toshihiko, *İslâm'da Varlık Düşüncesi*, çev. İbrahim Kalın, İnsan Yay., İstanbul 1995.
- _____, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, AÜB., Ankara 1975.
- _____, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz, 3.bs., Pınar Yay., İstanbul 1997.
- İbn Arabî, Muhyiddîn, *İlahî Aşk*, çev. Mahmut Kanık, İnsan Yay., İstanbul 1998.
- _____, *et-Tedbîrâtü'l-İlahiyye fi Islâhı Memleketi'l-İnsaniyye, Tedbîrât-ı İlahiyye Tercüme ve Şerhi*, Tercüme ve Şerh: Ahmed Avni Konuk, haz. Mustafa Tahralı, İz Yay., İstanbul 1992.
- İbn Haldun, *Şifâu's-Sâil li-Tehzîbi'l-Mesâil Tasavvufun Mahiyeti*, haz. Süleyman Uludağ, 2. bs., Dergâh Yay., İstanbul 1984.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd, *Sünen*, Daru İhyâi't-Turâsil Arabî, I-II, Basım yeri yok, 1395.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut, ts.
- İbn Teymiyye, *Emrâzü'l-Kulûb*, 2.bs., el-Mektebetü's-Selefiyye, Kahire 1399/1979.
- İmam Nevevî, *Şerhu Müslim*, I-XVIII, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1411.
- İnal, Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*, I-IV, 4.bs., MEB., İstanbul 1969.
- el-İsfehanî, Hüseyin b. Muhammed Rağîb, *el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân*, Dâru Kahraman, İstanbul 1986.
- İsmail Hakkı Bursevî, *Kitabü'l-Hitap Manevî Ufuklar II*, sad. İ. Turgut Ulusoy, Hisar Yay., İstanbul, ts.
- İzmirli, İsmail Hakkı, "Ârif", *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, ss.473-483.
- Kadri, Hüseyin Kazım, *Türk Lügatî Türk Dillerinin İştikakı ve Edebî Lügatları*, I-IV, Maarif Matbaası, İstanbul 1943.
- Kahraman, Bahattin, "Bûsîrî'nin Kasîde-i Bürde'si Etrafında Yazılmış Türkçe Eserler", *SÜEF. Edebiyat Dergisi*, Sayı: 6, ss.167-174, Konya 1991.
- Kara, Mustafa, "Nurettin Topçu'nun Tasavvuf Düşüncesi", <https://ismailhakkialtuntas.com/2011/07/20/nurettin-topcunun-tasavvuf-dusuncesi>, [mustafa-kara/](https://ismailhakkialtuntas.com/2011/07/20/nurettin-topcunun-tasavvuf-dusuncesi), Erişim Tarihi: 02.06.2017.
- el-Kârî, Nureddîn Ali b. Muhammed b. Ali, *el-Esrâru'l-Merfû'a fi'l-Ahbâril Mevzûa*, tah. Muhammed es-Sebbâğ, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1391.
- Kazgan, Haydar, "Galata Borsası", *DBİA*, KB. ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, I-VIII, III, ss.356, İstanbul 1993-1995.
- Kelâbâzî, Ebûbekir Muhammed, *et-Ta'arruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, tah. Mahmud en-Nevâvî, 2. bs., Mektebetü'l-Külliyâtü'l-Ezheriyye, Kahire 1400/1980.
- _____, *Ta'arruf Doğuş Devrinde Tasavvuf*, çev. S. Uludağ, 2.bs., Dergah Yay., İstanbul 1992.
- Kınalı-zâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Âlâî*, Bulak Matb., Mısır 1248/1832.
- Kırboğa, Mehmet Ali, *Kâmûsu'l- Kütüb ve Mevzuâtü'l-Müellefât*, Yeni Kitap Basımevi, Konya 1974.

- Kırca, Celal, “Dünya”, *İslâmî Kavramlar*, ss.195-198.
- _____, “Evliyâ”, *İslâmî Kavramlar*, ss.230-231.
- Kırımî, Selim, *Burhânu'l-Ârifîn*, Süleymâniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, No: 2679.
- Kısakürek, Necip Fazıl, *Çile*, Büyük Doğu Yay., İstanbul 2011, s. 77).
- _____, *O ve Ben*, İstanbul: Büyük Doğu Yay., 1997.
- _____, *Tanrı Kulundan Dinlediklerim*, Büyük Doğu Yay., İstanbul 1997.
- Konuk, Ahmed Avni, *Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, I-IV, haz. Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın, 2.bs., İFAV Yay., İstanbul 1994.
- Kotku, Mehmed Zahid, *Tasavvufî Ahlak*, I-V, 6.bs., Seha Neşriyat, İstanbul 1991.
- Kuntay, Mithat Cemal, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, Maarif Basımevi, İstanbul 1956.
- el-Kuşeyrî, Abdülkerîm, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, tah. Abdülhalim Mahmûd- Mahmûd b. eş-Şerif, Dâru'l-Kütübî'l-Hadîs, I-II, Basım yeri ve tarihi yok.
- Kuyumcu, Fehmi, “Tasavvufun Başlıca Deyim ve Terimleri Üzerine Bir Deneme”, *Mavera Tasavvuf Özel Sayısı*, ss.31-63.
- Meydan Larousse: Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, I-XIII, Meydan Yay., İstanbul 1969-1976.
- Mustafa Namık, *Ahlak*, 2bs., Devlet Matb., İstanbul 1928.
- Orhun, Hayri ve Diğerleri, *Meşhur Valiler*, İçişleri Bakanlığı Merkez Valileri Bürosu Yay., Ankara 1969.
- Öke, M. Kemal, “Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu”, *DGBİT.*, XII, ss.201-281.
- Öngör, Sami, *Coğrafya Sözlüğü*, MEB., İstanbul 1961.
- Özege, M. Seyfettin, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, I-V, Fatih Yayınevi Matb., İstanbul 1971-1977.
- Özgür, Hafız Mustafa, *Kadirî Yolunu Gerçekte Yaşayanlar ve Yaşatanlar*, Hidayet Yay., İstanbul 1996.
- Özön, Mustafa Nihat, *Büyük Osmanlıca Türkçe Sözlük*, 3.bs., İnkılap Kitapevi, İstanbul 1959.
- Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar Türkiye (1074-1990)*, I-V, KB. Yay., İstanbul 1996.
- Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'an-ı Kerîm ve Sünnete Göre Tasavvuf: İslâm'da Rûhî Hayat*, 3. bs., İFAV Yay., İstanbul 1989.
- _____, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, 3.bs., Yeni Boyut Yay., İstanbul 1994.
- _____, “Dünya Nimetleri Üstüne”, *Hareket*, Sayı: 61-62, (Ocak-Şubat 1971), ss.13-18.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, 2. bs., MEB., İstanbul 1971.
- Pala, İskender, “Âbidin Paşa”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 310.
- Pazarlı, Osman, *Din Psikolojisi*, 2.bs., Remzi Kitabevi, İstanbul 1972.
- Pekolcay, Necla, *İslâmî Türk Edebiyatı*, I, Fatih Matb., İstanbul 1967.
- Rıfat, Ahmet, *Tasvîr-i Ahlâk Ahlak Sözlüğü*, haz. Hüseyin Algül, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık, ts.
- Seydî, Ali, *Ahlak-ı Dinî*, Kanaat Matb., İstanbul 1329/1911.
- _____, *Resimli Kâmûs-i Osmânî*, I-II, Matbaa ve Kütüphane-i Cihan, İstanbul 1330/1912.
- _____, *Sülemî'nin Risaleleri: Tasavvufun Ana İlkeleri*, çev. Süleyman Ateş, AÜB., Ankara 1981.

- Şar, Selaheddîn, *İslâmî Bilgiler Ansiklopedisi*, Çelikkilt Matb., İstanbul 1964.
- eş-Şarkavî, Hasan, *Mu'cemu Elfâzi's-Sûfiyye*, Müessesetü Muhtâr, Kahire 1987.
- Şekûr, Muhyittin, *Su Üstüne Yazı Yazmak*, Sufi kitap Yayınları, 2017.
- Şimşekler, Nuri, “*Âbidin Paşa ve Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerif I. Cilt*”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜSBE.), Konya 1992.
- _____, “Devlet Adamı ve Mesnevî Şarihi Âbidin Paşa Hayatı İdareciliği Eserleri,” *SÜFEFD*, Sayı: 9-10, 1994-1995, ss.117-126, Konya 1995.
- Tahirü'l-Mevlevî, *Şerh-i Mesnevî*, I-XIV, 2.bs., Şamil Yay., İstanbul, ts.
- Yüksel, Murat Tarık, *Âriflerin Menkıbeleri*, I-III, Demir Kitabevi, İstanbul 1977.
- Tirmizî, Seyyid Burhaneddîn, *Maârif*, çev. Ail Rıza Karabulut, Mektebe Yay., Ankara 1995.
- et-Tirmizî, Ebû Abdillâh Muhammed el-Hakîm, *Nevâdiru'l-Usûl fi Ma'rifeti Ehadisi'r-Rasûl*, Daru Sâdır, Beyrut, ts.
- Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünen: el-Câmiu's-Sahih*, I-V, Beyrut 1408,
- Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Hasan Hakim et-Tirmizî, *Hatmü'l-Evliyâ*, tah. Osman İsmail Yahya, Beyrut, ts.,
- et-Tirmizî, Ebu İsâ Muhammed b. İsâ b. Serve, *el-Câmiu's-Sahih*, tah. Ahmed Muhammed Fakih, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- Topçu, Nurettin, “Aşkın Halleri”, *Hareket*, Cilt: 7, Sayı: 77, Mayıs, 1972, ss.16-19.
- Toros, Taha, “Âbidin Dino”, *Tarih ve Toplum*, Sayı: 121, Ocak-1994, ss.28-34.
- Türer, Osman, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Seha Neşriyat, İstanbul 1995.
- Türkiye Ansiklopedisi, I-XXXIII, İstanbul, 1989.
- Türkiye Rehberi Sanayi Tarım Ticaret Turizm İller, İstanbul, ts.
- Türkiye Rehberi Sanayi Tarım Ticaret Turizm İller, İl Yıllığı, Adana 1967 .
- Uludağ, Süleyman, “Aşk”, *DİA*, Güzel Sanatlar Matb., İstanbul 1991, IV, ss.11-17.
- _____, “Dünya”, *DİA*, X, ss.22-25.
- _____, “Edep”, *DİA*, X, ss.414-415.
- _____, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 2.bs., Marifet Yay., İstanbul 1996.
- White, Helen C., “Mysticism”, *The Encyclopedia Americana*, I-XXX, Americana Corporation, New York 1829, Cilt: XIX, pp.672-675.
- Yazır, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I-X, Eser Neşriyat, İstanbul 1979.
- Yılmaz, Hasan Kâmil, “Şeyh veya Mürşid”, *Altınoluk Dergisi*, (Mayıs, 1995), Sayı: 111, ss.32-33.